

Saša Gavrić i Jasmina Čaušević

**OD DEMEDIKALIZACIJE
DO ISTOSPOLNIH BRAKOVA:**

NOVIJA ISTORIJA
HOMOSEKSUALNOSTI
I TRANSRODNOSTI
ZAPADNOG BALKANA

IZDAVAČ**buybook**

Radićeva 4, Sarajevo

Tel: + 387 33 550-495

Fax: + 387 33 550-496

redakcija@buybook.ba

www.buybook.ba

buybook

Turinina 7, Zagreb

Tel: + 385 98 232-813

info@buybook.hr

ZA IZDAVAČA

Damir Uzunović

Goran Samarđžić

Lada Jurković

Od demedikalizacije do istospolnih brakova:

Novija istorija homoseksualnosti i transrodnosti Zapadnog Balkana

Saša Gavrić i Jasmina Čaušević

Copyright © Saša Gavrić i Jasmina Čaušević, 2020.

Copyright © za izdanje na bosanskom, hrvatskom, srpskom jeziku Buybook, 2020.

Sva prava pridržana. Nijedan dio ove knjige ne smije se reproducirati u bilo kojem obliku bez prethodnog dopuštenja izdavača.

LEKTURA

Jasmina Čaušević

KOREKTURA

Jasmina Mujezin

LAYOUT I DIZAJN NASLOVNICE

Boriša Gavrilović

ŠTAMPA

Grafostil, Kragujevac

Knjiga se bavi periodom do avgusta 2020. godine.

Politička dešavanja nakon avgusta nisu obrađena u knjizi.

Objavljivanje ove knjige podržao je Fond otvoreno društvo BiH. Svi izneseni stavovi su autorski i ne odražavaju nužno i stavove i mišljenja Fonda otvoreno društvo BiH.

Saša Gavrić i Jasmina Čaušević

**OD DEMEDIKALIZACIJE DO
ISTOSPOLNIH BRAKOVA:
NOVIJA ISTORIJA
HOMOSEKSUALNOSTI I
TRANSRODNOSTI
ZAPADNOG BALKANA**

Sarajevo / Zagreb, 2020.

SADRŽAJ

Predgovor	7
Riječ autorskog para	9
UVOD	11
1. SOCIJALIZAM I “PROTIVPRIRODNI BLUD”: ODNOS PREMA HOMOSEKSUALNOSTI DO 1990.	21
1.1 Istorijske i društvene prilike	21
1.2 Postepena liberalizacija: Partija, država i homoseksualnost	24
1.3 Postepena liberalizacija 2: Seksologija, umjetnost i mediji	31
1.4 Pred kraj jedne epohe: Počeci gej i lezbejskog aktivizma u osamdesetim	39
Korištena literatura	46
2. NIŠTA VIŠE NIJE ISTO: DEVEDESETE	49
2.1 Istorijske i društvene prilike	49
2.2 Svjetska zdravstvena organizacija: Homoseksualnost nije više bolest	54
2.3 Nevidljivo priznavanje: Dekriminalizacija homoseksualnosti	57
2.4 Stupanje na scenu: Transrodnost	61
2.5 Razvoj gej-lezbejskog aktivizma	63
Korištena literatura	70

3. EVROPEIZACIJA I DEMOKRATIZACIJA: RAZVOJ LGBTI POKRETA I PRAVA NAKON 2000.	73
3.1 Istorijske i društvene prilike	73
3.2 LGBTI prava su ljudska prava: Razvoj standarda za ljudska prava LGBTI osoba	78
3.3 Aktivizam po zapadnim standardima: Osnivanje i razvoj LGBTI udruženja	84
3.4 Izlazak na ulicu: Prajd, Parade i Povorke ponosa	90
3.5 Zakonska zaštita pod vanjskim pritiskom: Zakoni o zabrani diskriminacije	97
3.6 Zakonska zaštita pod vanjskim pritiskom 2: Zločini iz mržnje i nasilje u porodici	106
3.7 Zakonska zaštita pod vanjskim pritiskom 3: Prava transrodnih osoba	115
3.8 Osvajanje javnog prostora: Pop kultura, mediji i umjetnost	122
Korištena literatura	134
4. LGBTI PRAVA U TREĆOJ DECENIJI NOVOG MILENIJA: IZAZOVI, PREPREKE, POTENCIJALI	137
4.1 Politike identiteta	137
4.2 Nove forme organizovanja LGBTI pokreta	141
4.3 Veća vidljivost, veće prihvatanje?	145
4.4 Ljubav je ljubav: Istospolne zajednice i brakovi	152
4.5 Demedikalizacija transrodnosti i nebinarni identiteti	158
4.6 Nova slova uz LGBT: I kao interspolnost	160
4.7 Politička homofobija: Stara desnica, novi napadi	162
Korištena literatura	169
POGOVOR	173
Hronologija događaja: LGBTI kroz noviju istoriju	175
O autoru i autorici	179

PREDGOVOR

*Ta vidljivost koja nas čini najranjivijima
je ona koja je i izvor naše najveće snage.*

AUDRE LORDE

žena, crnkinja, pjesnikinja, lezbejka,
majka, aktivistkinja

Nedavno istraživanje o globalnim stavovima prema homoseksualnosti (Pew Research Center, 2019) pokazalo je da postoji snažna korelacija između bogatstva i razvijenosti zemlje, na jednoj strani, i društvenog prihvatanja homoseksualnosti, na drugoj. Zemlje Zapadnog Balkana nisu bile dio ovog istraživanja, a nama najbliže uključene zemlje, Bugarska i Turska, kotiraju relativno nisko na skali prihvatanja.

Kako stoji Zapadni Balkan, ni bogat ni razvijen, na kojem je svaka drugost problematična, kada su u pitanju homoseksualnost i transrodnost? Dio odgovora naći ćemo u knjizi *Novija istorija homoseksualnosti i transrodnosti Zapadnog Balkana*, autora Saše Gavrića i Jasmine Čaušević.

Knjiga svjedoči o tri dekade isključenosti, diskriminacije i nasilja, ali jednako tako svjedoči i o značajnom normativnom i društvenom napretku na kojem treba zahvaliti istrajnosti, odlučnosti i hrabrosti brojnih LGBTI aktivistkinja i aktivista. Prema međunarodnim

statistikama, LGBTI osobe su, češće od bilo koje druge manjinske skupine, na meti zločina iz mržnje. Utoliko više njihovu borbu treba cijeniti i podržavati neovisno od toga koliko je do sada postignuto. A postignuto je mnogo, zapravo, možda i više nego u nekim drugim demokratskim procesima u regionu, imajući u vidu okorjelost predrasuda vezanih za homoseksualnost i transrodnost.

Nisam sumnjala da će Saša i Jasmina napraviti dobar pregled borbe za prava LGBTI osoba u regionu ali, moram priznati, nisam očekivala da će knjiga biti tako životna i da će se čitati u dahu. *Novija istorija homoseksualnosti i transrodnosti Zapadnog Balkana* ima potencijal da postane obavezno štivo za one koji, uprkos aktuelnim trendovima, i dalje vjeruju da svim ljudima pripadaju jednakost, dostojanstvo i pravednost.

Dobri!a Govedarica, izvršna direktorica
Fond otvoreno društvo BiH

RIJEČ AUTORSKOG PARA

Ova knjiga je namijenjena svima koje, prije svega, zanima hronologija razvoja pravno-političkog odnosa društva i država prema LGBTI zajednicama na Zapadnom Balkanu, od trenutka kada je homoseksualnost prestala da se smatra bolešću, pa do danas, trideset godina kasnije. Pisali smo je stilom koji nije akademski (Fachbuch), već se prije može odrediti kao publicistički (Sachbuch). Ipak, budući da smo svoj pristup radu zasnovali na prikupljanju literature, građe i dokumentacije, poštovali smo naučne standarde u izradi ovakve knjige.

Naša namjera nije bila da ponudimo originalno naučno djelo, nego knjigu koja sabira znanje prethodnih 30 godina, te tako nudi odabrani pogled na prošlost. U pitanju je pregledna knjiga koja omogućava čitateljima/cama da se upoznaju sa glavnim idejama kao i autorima/cama koje su se na dublji način bavile određenim temama, pitanjima ili problemima. Izvore koje smo koristili navodimo nakon svakog poglavlja.

Kako i sam naslov sugerše, bavili smo se istorijom, ali nismo davali istorijske analize, jer ne poznajemo metode istorijskog bavljenja prošlošću. Istorija o kojoj je ovdje riječ nije naučna disciplina u užem smislu riječi, već opšti pojam koji se odnosi na pisanje o prošlim događajima. Bavili smo se prošlošću kao sredstvom, jer nam je cilj bio napisati knjigu o novijoj istoriji homoseksualnosti i transrodnosti Zapadnog Balkana. Trudili smo se da entuzijazmom i predanim radom pobijedimo

izostanak lične historiografske stručnosti u procesu pisanja i interpretiranja građe. Jugoslaviju nismo predstavili kao izrazito totalitarnu državu u svom odnosu prema homoseksualnosti, jer činjenice koje smo sakupili i ovdje predstavili ne potvrđuju tu tezu. Izbjegavali smo romantizaciju priče o Jugoslaviji ali i njenu jednostranu kritiku, posebno onu koja dolazi iz etnonacionalističkog diskursa nakon njezinog raspada.

Rad na ovoj knjizi bio je, između ostalog, i eskapizam u vremenu pandemije i raznih društvenih nesigurnosti. Mnogo važnije od ličnih iskuenja rada na ovoj knjizi, bila je ideja da LGBTI i kvir osobe, posebno one mlađe, treba da znaju svoju istoriju – istrajnosti, ponosa i duge borbe za priznavanje prava na dostojanstven život. S obzirom da smo sakupili bogatu građu o LGBTI istoriji i temama, korištena literatura koju navodimo nakon svakog poglavlja, predstavlja takođe i pregled naučnih radova, preglednih knjiga i tekstova koji su napisani i objavljeni na Zapadnom Balkanu. Ovdje se pozivamo na pojedine dijelove tih knjiga, a sve one koji žele dublje i potpunije da se obavijeste o određenim periodima ili temama, upućujemo da pretraže naše izvore, a istraživački put će ih sigurno odvesti i dalje.

Saša Gavrić i Jasmina Čaušević

UVOD

Devedesete godine 20. vijeka započele su, po mnogo čemu, najvažnijim događajem u savremenoj istoriji homoseksualnosti. 17. maja 1990. godine, na 43. Skupštini Svjetske zdravstvene organizacije u Ženevi, usvojena je deseta revizija Međunarodne klasifikacije bolesti i srodnih zdravstvenih problema, skraćeno ICD-10, koji sadrži šifre za bolesti, simptome, patološke nalaze, društvene okolnosti i spoljne uzroke povreda ili bolesti. Sa duge liste kodova i šifara uklonjena je klasifikacija koja će promijeniti živote miliona gejeva, lezbejki i biseksualnih, pa i kvir, osoba širom svijeta. U ICD-10 se eksplicitno naglašava da se “seksualna orijentacija sama po sebi ne treba posmatrati poremećajem”. Bio je to prvi put od kako je Svjetska zdravstvena organizacija, nakon Drugog svjetskog rata uvela ovu klasifikacijsku listu bolesti i poremećaja, da se homoseksualnost nije našla među bolestima.

Ova istorijska činjenica probudila je ideju da na jednom mjestu sakupimo referentna djela i damo pregled šta se dešavalo u prethodnih trideset godina na prostoru koji se označava raznim imenima, a mi ga u knjizi označavamo kao Zapadni Balkan. Kako se razvijala savremena istorija homoseksualnosti, ali i transrodnosti u državama Zapadnog Balkana? Šta je sve uticalo na demedikalizaciju i dekriminalizaciju homoseksualnosti? Kako se razvijao LGBTI aktivizam u ovom periodu na ovom prostoru? Kako se razvijala pravna zaštita i koje

oblasti je obuhvatala? Na koji način su procesi demokratizacije i evropeizacije Zapadnog Balkana uticali na živote LGBTI osoba? Ovo su samo neka od pitanja za čijim odgovorima smo tragali pišući ovu knjigu.

Bez obzira što je liberalniji dio jugoslovenske javne sfere, kroz kulturu, umjetnost, seksologiju, pa i medije, otvorio puteve normalizaciji homoseksualnosti kroz naučno utemeljene činjenice, popularne pjesme, filmove i pozitivne novinske tekstove, a gej-lezbejska umjetnička i medijska produkcija postajala sve bogatija i raznolikija, skidanje homoseksualnosti sa liste bolesti 1990. godine ostalo je skoro pa nezapaženo kako u Jugoslaviji, tako i u Albaniji. Ovo nas zapravo nije iznenadilo, jer su se te godine obje države nalazile u najdubljim promjenama nakon Drugog svjetskog rata. Jugoslavija je, prije nego se krvavo raspala, uveliko bila u fazi transformacije, od jednostranačkih do višestranačkih političkih sistema, od planske do tržišne ekonomije, od federacije do nezavisnosti pojedinačnih republika. Albanija je, takođe, prolazila sveobuhvatnu transformaciju, od jedne od najzatvorenijih socijalističkih država u mladu liberalnu demokratiju. Dolazi do potpune razgradnje okvira koji su garantovali ekonomska i socijalna prava u onoj formi kako su ih ove dvije zemlje do tada poznavale.

U trećem mileniju, Slovenija i Hrvatska su dijelom zbog svojih istorijski zasnovanih specifičnosti i prednosti u odnosu na ostatak Jugoslavije, te podrške zapadne Evrope, uspjele da se pridruže Evropskoj uniji, dok su ostale novonastale postjugoslovenske države – Bosna i Hercegovina, Crna Gora, (Sjeverna) Makedonija, Srbija, a kasnije i Kosovo, kao i Albanija, upale u beskrajni

put demokratizacije, tranzicije, evropeizacije, EU integracija i reformi. Ove države se još uvijek nalaze na ovom putu i prolaze kroz slične promjene. Zbog historijskog konteksta, zajedničke prošlosti i povezanosti u knjizi se nerijetko referira na dešavanja u Sloveniji i Hrvatskoj, ali kako su ove dvije države imale drugačiji ekonomski i društveno-politički razvoj zbog svojih specifičnosti, ne samo u proteklih 30 godina, nego i ranije, u prikupljanju podataka te u samom tekstu smo se fokusirali na noviju istoriju homoseksualnosti i transrodnosti Albanije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Kosova, Sjeverne Makedonije i Srbije – šest država koje danas čine područje tzv. Zapadnog Balkana. Namjera nam je bila da sagledamo kroz kakve promjene su prošle lezbejske, gej, biseksualne, trans i interspolne zajednice u ovih šest država, te kakav je bio put od demedikalizacije i dekriminalizacije homoseksualnosti, do postepene zakonske zaštite od nasilja i diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije, a kasnije i na osnovu rodnih identiteta i spolnih karakteristika.

LGBTI zajednice su u ovih šest država u proteklih 30 godina prošle velike promjene, a 2020. godinu koristimo samo kao trenutak kada se možemo osvrnuti na prošla dešavanja, kako bismo naučili lekcije i anticipirali promjene u bliskoj budućnosti. Iako je u fokusu knjige period od 30 godina – od odluke Svjetske zdravstvene organizacije 1990. godine pa do avgusta 2020, zbog pružanja šire slike i praćenja linija promjena, knjigu smo započeli periodom nakon Drugog svjetskog rata. Stoga, u prvom poglavlju nudimo osvrt na odnos socijalističke Jugoslavije i socijalističke Albanije prema homoseksualnosti. Poglavlje ukazuje na postepeni

proces liberalizacije i na različite pristupe koje su imale Slovenija i Hrvatska, u odnosu na ostale jugoslovenske republike. U ovom poglavlju pokazujemo i da su narativi u Jugoslaviji i Albaniji bili većinski fokusirani na homoseksualnost, dok se pitanja o transrodnosti i interspolnosti ne postavljaju, kao u konačnici ni u ostatku Evrope. Prateći realnu sliku vremena kojim smo se bavili, sa povećanom vidljivošću ovih tema u '90-im i posebno tek u trećem mileniju, i trans i interspolna pitanja uvodimo hronološki, dakle, tek kasnije u knjigu. Nevidljivost trans i interspolnih pitanja je samo odraz vremena, a nikako naše zanemarivanje ovih identiteta i zajednica. Ipak, u samom naslovu smo se svjesno odlučili da izostavimo interspolnost, imajući na umu da je ovdje ipak riječ o kratkom pregledu specifičnih mjesta savremene istorije homoseksualnosti i transrodnosti.

Sadržaj knjige je dat prema hronološkom smjenjivanju glavnih društveno-političkih prilika, onako kako ih postavlja mejnstrim kultura i politika. Nakon uvodnog dijela u kojem se osvrćemo na socijalističku Jugoslaviju i socijalističku Albaniju (prvo poglavlje), knjiga je podijeljena na tri dijela (drugo, treće i četvrto poglavlje). Drugo poglavlje obrađuje period '90-ih godina, perioda ratova i razgradnje, koji će imati ambivalentan uticaj na same LGBT osobe. '90-e godine su bile vrijeme kada se desila demedikalizacija i dekriminalizacija homoseksualnosti, ali su ujedno to bile godine kada su naša društva uništila jedan sistem, da bi ga zamijenili novim, čija izgradnja se nikad neće završiti. U društvima se normaliziraju etnonacionalizmi, kroz pretjerani uticaj religije i retradicionalizaciju rigidnih, binarnih definicija rodних uloga i odnosa, što je sve zajedno imalo i

veliki uticaj na to kako se društveno tretiraju homoseksualnost i transrodnost. '90-e godine su ujedno bile i period kada su nastale i prve gej-lezbejske aktivističke inicijative. Treće poglavlje knjige bavi se periodom od 2000-ih pa do danas. Prestanak ratovanja i konflikata 2001. godine, te procesi demokratizacija na Zapadnom Balkanu, uz evropeizaciju i globalno prihvatanje prava LGBTI osoba, pomoći će i omogućiti i značajan razvoj LGBTI aktivizma. Pored gej-lezbejskog aktivizma, unutar civilnog društva i medija sve veću vidljivost dobijaju i pitanja koja se odnose na trans i interspolne osobe. U četvrtom poglavlju nudimo pregled pojedinih tema koje dominiraju javnim narativima, a koje su zapravo stare samo preoblikovane u novi diskurs desnih inicijativa, te uopšte izazovima LGBTI aktivizma danas. U ovom dijelu ne dajemo, niti to možemo, konačan odgovor na pitanja da li su politike identiteta svrsishodne, pokazujemo postoji li LGBTI pokret na Zapadnom Balkanu kao društveni pokret u klasičnom shvatanju ovog termina, te predstavljamo neke od izazova *rodne ideologije*. Iako su sve ovo kompleksne teme, pružili smo ukratko okvire u kojima smo mi promišljali o ovim pitanjima oslanjajući se na savremenu teorijsku misao.

Kako ne bismo upali u zamku da zbog korektnosti označavamo nešto što u datom trenutku u stvarnosti nije bilo vidljivo u diskursu – u ovoj knjizi ćemo svjesno koristiti različite termine i skraćenice. U određenim poglavljima, koji ne uključuju trans i interspolna pitanja, govorićemo o homoseksualnosti, gejevima i lezbijkama ili seksualnoj orijentaciji. U slučaju kada poglavlja uključuju trans pitanja, govorimo o LGBT osobama, pravima LGBT osoba i rodnom identitetu. Koristićemo

ustaljene termin transeksualnost i transeksualne osobe, iako nam poznato da se i drugi prevodi koriste za termin *transsexual*. I, u konačnici, ukoliko su u procese uključene i interspolne osobe, onda se koristimo skraćenicom LGBTI i terminom spolnih karakteristika. U rijetkim situacijama ćemo uključivati i pitanja kvir i/ili nebinarnih osoba. Zbog ograničenog prostora i naše namjere da kroz ovu knjigu predstavimo generalne tendencije koje su doprinosile razvoju, nažalost nismo bili u mogućnosti da ulazimo u detalje oko položaja pojedinačnih zajednica niti doprinosa svih pojedinaca/ki, grupa i udruženja koja su djelovala i još uvijek djeluju na ovim prostorima. Iako smatramo da bi bilo važno predstaviti specifičnosti, npr. lezbejske ili gej zajednice, pitanja LGBT zajednice unutar romske zajednice ili odnos invaliditeta i LGBTI identiteta, to su, nažalost, teme koje nismo uspjeli ovdje da obradimo. Neki od naših drugarica i drugara koji su čitali knjigu dok je nastajala, primijetili su da nedostaje interseksionalni pristup pitanjima ekonomsko-socijalnih i radnih prava LGBTI osoba. Iako već postoje istraživanja o ovim važnim problemima, mi se nismo bavili ovim pitanjima, jer smatramo da ona zaslužuju posebnu studiju i mnogo više prostora nego što bi ova knjiga mogla da pruži.

U knjizi kao sinonime koristimo sintagme *prava LGBTI osoba* i *LGBTI prava*. Naglašavamo da LGBTI prava nikada ne shvatamo kao posebna prava, jer su prava LGBTI osoba integralni i neotuđivi dio univerzalnih ljudskih prava. LGBTI prava je izraz koji razumijemo kao pravni, ideološki i politički koncept prema kojem svako ljudsko biće samim činom rođenja stiče određena neotuđiva prava. Iako se često koriste termini

seksualnih i rodnih manjina, mi ih svjesno nismo koristili. Takođe, prateći vremensku realnost, Makedoniju nismo označavali Sjevernom dok ona to nije postala 2019. godine i promijenila svoje ustavno ime. Takođe, iako nezavisnost Kosova kao države nije priznata u Srbiji i BiH, zbog svog specifičnog puta u razvoju LGBTI prava i aktivizma, i prije a naročito nakon 1999. godine, Kosovo je obrađeno kao posebna jedinica, bez ulaženja u debatu da li je ovdje riječ o nezavisnoj državi ili nije. Za potrebe ove knjige riječ *zapadni* razumijemo kao političku odrednicu, ne nužno geografsku, pa je zato svuda pišemo velikim slovom.

Prvi draft se od konačne verzije knjige umnogome razlikuje. Nasuprot uobičajenom načinu rada, tokom kojeg se knjiga nadopunjuje informacijama, naš put je bio suprotan. Veliki dio podataka, koji smo u prvom mahu uvrstili u knjigu, sa svakim novim čitanjem smo izostavljali, iako su u pitanju izuzetno zanimljivi ekskursi, kako bismo što konciznije i jasnije pokazali linije razvoja ideja koje su u fokusu ove knjige. Ova knjiga je odabir, prema našem viđenju, najvažnijih mjesta savremene LGBTI istorije Zapadnog Balkana. Činjenica da određene događaje ili pojave ne spominjemo, nikako ne umanjuje njihov značaj, već je to samo odraz naše želje da ovu knjigu učinimo preglednom, ali je svakako i odraz pozicija iz kojih smo pisali ovu knjigu. Pozivajući se na feminističku teoriju stajališta (stand-point theory) moramo da objasnimo i pozicije iz kojih smo promišljali ovu knjigu. S obzirom da ova teorija zastupa tezu da je znanje situirano, tj. da znanje nikad nije neutralno, i da je proizvod društvenih, političkih i brojnih drugih uticaja i okolnosti, tako je i znanje

koje smo mi ovdje predstavili proizvod naših koordinata stvarnosti. Naše istraživačko polazište, u pisanju o društvenim prilikama koje su oblikovale živote LGBTI osoba, pokazuje, takođe, i naša iskustva, znanja, identitete i prakse. Istorijske i pravne činjenice smo društveno kontekstualizirali onako kako je nama izgledalo da najistinitije pokazuju putanju liberalizacije odnosa prema homoseksualnosti i transrodnosti. Nažalost, neke informacije, za koje smo mislili da bi bile značajne za prikaz razvoja, jednostavno nismo mogli pronaći, s obzirom da se balkanska publicistika i akademska zajednica samo ograničeno bave savremenom istorijom LGBTI zajednica. Nadamo se da smo knjigom uspjeli da pokažemo sinhronijski i dijahronijski razvoj odnosa pojedinih dijelova društva prema homoseksualnosti, transrodnosti i interspolnosti – kroz različite ideološke paradigme, vrijeme i prostor.

I na kraju, zbog nemogućnosti čitanja literature na albanskom jeziku, ali i zbog nevelikog broja knjiga i tekstova koji se bave Albanijom koje smo mogli pronaći u dostupnim nam bazama na engleskom jeziku, obratili smo se za pomoć novinaru i aktivisti Kristiju Pinderi, koji nam je prenio svoja znanja i pomogao da dublje razumijemo albanski istorijski i društveni kontekst. Ogromnu zahvalnost mu dugujemo jer bez njegovog doprinosa interpretacija dešavanja u Albaniji ostala bi površna, ponegdje sasvim pogrešna i svakako oskudna. Takođe, najdublje se zahvaljujemo sljedećim osobama zbog solidarnosti, dobronamjernosti, i vremenu koje su odvojile da pročitaju našu knjigu i daju svoje dragocjene kritike, komentare, uvide i savjete kako da je dopunimo. U pitanju su: Selma Alispahić (sociologinja iz Sarajeva),

Bojan Bilić (profesor na Univerzitetu u Bolonji), Emina Bošnjak (izvršna direktorica Sarajevskog otvorenog centra), Slobodanka Dekić (doktorantkinja antropologije u Beogradu), Natasha Boshkova (pravna savjetnica, Koalicija Margini iz Skoplja), Hana Ćopić (doktorantkinja na studijama o antisemitizmu u Berlinu), Franko Dota (istoričar i programski koordinator udruženja Zagreb Pride), Marko Jurčić (aktivista organizacije Zagreb Pride), Antonio Mihajlov (predsjednik udruženja Subversive Front iz Skoplja), Goran Miletić (direktor za Evropu, Civil Rights Defenders), Lepa Mladenović (lezbejska aktivistica i feministkinja iz Beograda), Kristian Randelović (aktivista za prava interseksualnih osoba), Jovan Džoli Ulićević (izvršni direktor Asocijacije Spektra, Podgorica). Svaka od nabrojanih osoba je umnogome doprinijela poboljšanju sadržaja. Bez njihovih intervencija u naš rukopis ove knjige ne bi ni bilo, jer se zaista ne bismo usudili da ponudimo knjigu za objavljivanje.

1. SOCIJALIZAM I "PROTIVPRIRODNI BLUD": ODNOS PREMA HOMOSEKSUALNOSTI DO 1990.

1.1 Istorijske i društvene prilike

Složenost i razlike jugoslovenskog i albanskog socijalizma u svemu, pa i u svom odnosu prema homoseksualnosti, zaslužuju mnogo više prostora nego što ova knjiga može da ponudi. Ipak, ovdje ćemo istaći nekoliko ideja koje nam se čine važnim kako bi se objasnio kontekst koji je uticao na živote ljudi, pa i samih lezbejki, gejeva, biseksualnih i transrodnih osoba.

Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ) je naziv za nekadašnju državu, koju su činile republike i autonomne pokrajine, današnje države: Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srbija, Crna Gora, Kosovo i Sjeverna Makedonija. SFRJ je bila u svijetu cijenjena zbog svoje borbe protiv fašizma, otpora staljinizmu i članstva u Pokretu nesvrstanih. Nastala je u Drugom svjetskom ratu, kao nasljednica Kraljevine Jugoslavije, i postojala gotovo 50 godina.

Za vrijeme Drugog svjetskog rata, Albanija je postala međunarodno bojište, da bi se 1944. godine nacisti povukli. Za sve to vrijeme, Enver Hoxha na čelu komunističke vojske postaje sve jači. Nakon Drugog svjetskog rata, polufeudalna Albanija postaje industrijska zemlja, koja nije Staljinu rekla *ne*, ali se povukla iz Varšavskog pakta i okrenula prema Kini, postavši tako

najzatvorenija država Evrope. To je, između ostalog, za Albance i Albanke značilo da su živjeli u strahu od tajne policije, da je ateizam bio propisan, da je oduzimana zemlja bogatima, da su neke džamije i crkve pretvarane u skladišta ili kina, te da je ogroman broj ljudi doživio torturu represivnog režima. Ipak, nije sve bilo negativno. Socijalizam je ženama u ovoj zemlji donio snažnu emancipaciju u oblasti rada i obrazovanja. U obrazovnom sistemu su bile zastupljene podjednako kao i muškarci, i tako se izvukle iz mraka nepismenosti. Takođe, Albanija je bila jedna od rijetkih zemalja u Evropi u kojoj su gotovo polovinu radne snage činile žene, što je bio rijedak slučaj i u svjetskim okvirima.

Jugoslovenski socijalizam je, nakon Drugog svjetskog rata, omogućio modernizaciju i industrijalizaciju ruralnog društva. Mnogo kasnije će se zvanično saznati da se to dešavalo uz zaduživanja. Jugoslovenski model samoupravnog socijalizma, koji je bio aktuelan u periodu od kraja 40-ih godina do 1990. jedan je od modela poznatih u teoriji samoupravljanja. Nakon sukoba sa Staljinom 1948. Jugoslavija se odlučila za svoj model uređenja političko-društvenih odnosa i oblika socijalizma koji se razlikovao od ostalih modela u istočnoj Evropi. U pitanju su bili radničko samoupravljanje, a zatim i društveno samoupravljanje kao oblici šireg političkog sistema. Ustavom iz 1963. samoupravljanje je u SFRJ bilo proglašeno opštim sistemom upravljanja društvenim poslovima, a pravo građana i građanki na samoupravljanje stavljalo se na vrh popisa sloboda, prava i obaveza građanina/ke te je bilo proglašeno nepovredivim i neotuđivim. Državni sistem vlasti od opštine, preko pokrajine i republike do federacije bio je

utemeljen na samoupravnim načelima, a najviša tijela vlasti republika činila su razna vijeća, zajednice i savezi, putem kojih su građani/ke, barem formalno, upravljali te ostvarivali svoje interese iz svih područja života.

Svaka jugoslovenska republika, kao i pokrajina, imala je specifičan ekonomski i društveni razvoj u okviru federacije. Implikacije te razlike nastavile su da prave sve veće razlike i u '80-im godinama. Postepena liberalizacija represivnih politika spram albanskog stanovništva na Kosovu počela je krajem '60-ih, pa su, npr, Albanci i Albanke mogli/e da zauzimaju pozicije u upravi i policiji, otvoren je Univerzitet u Prištini koji je omogućio obrazovanje na albanskom jeziku i omogućeno je izražavanje albanskog identiteta unutar SFRJ. Ipak, sve veća ekonomska kriza, koja je pogodila Jugoslaviju, doprinijela je produblivanju nejednakosti između prosperitetnog sjevera i siromašnijeg juga zemlje.

U ovakvim društvenim okruženjima, sa značajnim razlikama o kojima će biti riječi u narednim poglavljima, i u Jugoslaviji a posebno u Albaniji homoseksualnost nije bila tema o kojoj se govorilo u javnosti, a kad i jeste, u užim krugovima, bila je označena kao poremećaj, a homoseksualci kao nemoralni i bolesni ljudi. Jedno provedeno kratko istraživanje pokazalo je da se u albanskom Državnom arhivu, sve što se ticalo homoseksualnosti od 1912. godine, kada je Albanija postala nezavisna država, pa do 1945. i početka komunističke vladavine, bilo arhivirano u odjeljku pod nazivom "Neprirodni zločini". Dolaskom komunista na vlast, raznovrsni dokumenti koji su se bavili homoseksualnošću počinju da se arhiviraju sofisticiranije – ne u jedan dosije kao ranije, već je svaka institucija imala

svoj odjeljak u arhivu u kojem je sakupljala informacije. Komunistička partija u Albaniji je homoseksualnost nastavila da tretira kao krivično djelo za koje je kazna bila dugotrajni zatvor. Homoseksualnost kao tema je držana izvan pažnje javnosti – broj homoseksualaca koji su bili u zatvorima se krio, a događale su se i lažne optužbe koje su se koristile kao moćno oruđe da se nečiji život uništi. Ili riječima našeg sagovornika: “Od jednog novinara sam čuo da je Sigurimi homoseksualce primoravao da postanu tajni saradnici. I jedna bivša uposlenica Državnog arhiva rekla je da je optuživanje nekoga za homoseksualni čin bio česti vid ucjene, a neki od ljudi koji su bili optuženi u želji da opovrgnu optužbe, postajali su saradnici ove tajne policije. Ako je ovo istina, iako mračna, treba se istražiti.” Društvo je, generalno rečeno, bilo agresivno prema homoseksualcima. Ovakva situacija je trajala gotovo narednih 50 godina. Kako prilike pokazuju, u Jugoslaviji je liberalizacija različitih društvenih oblasti, kada je u pitanju odnos prema homoseksualnosti, započela mnogo ranije.

1.2 Postepena liberalizacija: Partija, država i homoseksualnost

Nismo došli do podataka jesu li, naprimjer, radnički savjeti u socijalističkoj Jugoslaviji unutar radnih organizacija raspravljali o problemima vezanim za radnike i radnice drugačije seksualne orijentacije ili rodnog identiteta. Tim više bi ovo bilo zanimljivo otkriti ako se zna da komunistička ideologija nije imala decidan stav o homoseksualnosti tako da je to ostavljalo prostora da

partijske vođe prema homoseksualnosti nemaju ujednačen odnos.

Hrvatski historičar i aktivista Franko Dota odbranio je 2017, koliko nam je poznato, prvi doktorski rad na temu socijalne, pravne i medijske historije homoseksualnosti u socijalističkoj Jugoslaviji. Predstavićemo ovdje samo neke od njegovih nalaza. Crticu o tome kako se u Narodnooslobodilačkoj borbi, za vrijeme Drugog svjetskog rata, rješavalo pitanje homoseksualnosti među partizanima, piše istaknuti član Komunističke partije Jugoslavije, Milovan Đilas, u svojim memoarima “Revolucionarni rat”, gdje je opisao situaciju kada mu je Rifat Burdžević, sekretar Sandžačkog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, rekao da su mu vojnici srpskog bataljona otkrili da je jedan Musliman, dobar vojnik i komunista, homoseksualac. Burdžević se dvoumio “da li da pogubi tu nakazu”, a Đilas piše: “Ni ja nisam znao partijsku praksu, niti je išta o takvim pitanjima pisalo kod Marksa i Lenjina. No, po zdravoj pameti sam zaključio da od takvih poroka pate i proleter, a ne samo buržoaski dekadenti, ali i da takvi poročnici ne mogu imati funkcije, niti biti članovi partije.”¹ Ovo otvara prostor za pretpostavku da su zbog teških ratnih okolnosti partizanske vođe bile nešto tolerantnije prema homoseksualnim vojnicima, ali su unutar partije bile nepopustljive.

Kako je Dota pokazao, u nekoliko arhiva nalazi se veliki broj sudskih presuda koje su donesene protiv muškaraca koji su se upuštali u istospolne odnose u periodu prije donošenja jugoslovenskog Krivičnog

¹ Citirano prema Franku Doti, i intervjuima koji su navedeni na kraju ovog poglavlja.

zakonika iz 1951. Zanimljiv i jedinstven je primjer presude iz 1950. u kojoj se, uz neka druga manja kaznena djela sitnih prevara, četiri žene iz Osijeka, krojačice u zadruzi, osuđuju za lezbejski odnos. U razdoblju od 1945. do 1977. godine u čitavoj Jugoslaviji je osuđeno oko 1.500 muškaraca, uključujući i uslovne kazne zatvora i tzv. administrativne kazne. U jednom intervjuu kojeg navodimo u literaturi, Dota navodi informacije da je u istom periodu u Zapadnoj Njemačkoj osuđeno oko 100.000 muškaraca, u Velikoj Britaniji 70.000, u Italiji 30.000, te u Austriji 12.000 muškaraca. Iako se Jugoslavija, u poređenju sa drugim zemljama, nije isticala po velikom broju slučajeva, progon je do donošenja jugoslovenskog Krivičnog zakonika 1951. bio prilično žestok i širio je osjećaj straha, nesigurnosti i isključenosti među gej muškarcima. Svakako bi bilo značajno dalje istražiti ovu temu, naročito u arhivima BiH, Crne Gore, Kosova, Sjeverne Makedonije i Albanije.

Komunistička partija Jugoslavije je zvanično, i na vrlo visokoj razini, 1949. godine, upravo u vrijeme intenzivnog progona homoseksualaca, raspravljala o homoseksualnosti. U jugoslovenskom saveznom Ministarstvu pravde tada je partijska i pravosudna elita predložila potpunu dekriminalizaciju istospolnih odnosa u Jugoslaviji te izjednačavanje dobi pristanka za sve sporazumne seksualne odnose na 14 godina života. Ova rasprava se vodila u kontekstu izrade jugoslovenskog Krivičnog zakonika. Raspravljalo se o čitavom nizu progresivnih rješenja i to na temelju polazišne ideje da je zaštita seksualnog morala buržoaski, zastario i religijom opterećen koncept te da se moderno socijalističko društvo nema što miješati u seksualni moral građana i

građanki, već da država i sudstvo imaju kažnjavati jedino one slučajeve u kojima je nedvosmisleno vidljiva žrtva, odnosno situacije u kojima bi bilo nasilja ili zloupotreba nad konkretnom osobom. Oko ovoga je pokrenuta stručna rasprava u kojoj su sudjelovale desetine institucija – pravni fakulteti, sudovi, policija. Ipak, veći dio pravosudne struke na terenu, s važnim izuzetkom naučne zajednice, suprotstavio se ideji dekriminalizacije i tražio da se krivično djelo “protuprirodnog bluda” i u budućem Krivičnom zakoniku zadrži.

Iz današnje perspektive ova nevjerojatno moderna inicijativa grupe pravosudnih stručnjaka/inja mogla je biti revolucionarna, da se u raspravu nije uključilo i Ministarstvo unutrašnjih poslova koje je sastavilo dokument u kojem tvrde da su homoseksualci kriminogeni elementi, a neki među njima čak i neprijatelji socijalizma, koji kvare omladinu. Ministarstvo pravosuđa je, na kraju, moralo da popusti pred policijom i ostavi da se homoseksualnost tretira kao krivično djelo.

Naime, socijalistička Jugoslavija je preuzela odredbe iz Kraljevine Jugoslavije, koja je te odredbe koristila pod uticajem pruskog i austrijskog prava, kojim je se spolni odnos između muškaraca kažnjavao kaznom pet godina strogog zatvora. Ova kazna se primjenjivala i u prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata u nedostatku novog, socijalističkog Krivičnog zakonika. Ipak, maksimalna kazna je smanjena s pet na dvije godine zatvora te je uvedena mogućnost da se izriču uslovne kazne. Novi Krivični zakonik je stupio na snagu 1951. godine i od tada broj uslovnih kazni počinje da raste u odnosu na kazne zatvora, što tumačimo kao prvi korak liberalizacije odnosa prema homoseksualnosti, imajući

Завођење

Члан 186

(1) Ко лажним обећањем брака наведе на обљубу малолетно женско лице које је извршило четрнаест година,

казниће се затвором од три месеца до две године.

(2) Гоњење се предузима по приватној тужби.

Противприродни блуд

Члан 186

За противприродни блуд између лица мушког пола, учинилац ће се казнити затвором до две године.

(2) Гоњење се може предузети само ако је тако закључен брак поништан из разлога наведених у ставу 1 овог члана.

Омогућавање закључења недозвољеног брака

Члан 192

Председник или овлашћени члан народног одбора или матичар који својом службеном радњом допусти да се закључи брак који је по закону забрањен, ништав или се сматра непостојећим, казниће се затвором до три године.

Ванбрачни живот са малолетним лицем

Члан 193

(1) Пунолетно лице које у ванбрачној заједници

u vidu čitav društveno-istorijski kontekst. Nekoliko godina kasnije, 1959. godine zakonodavci su kaznu smanjili na jednu godinu.

Smijemo li utvrditi da su Krivičnim zakonikom iz 1951. godine dekriminalizovani lezbejski odnosi? Ipak, usudićemo se napisati da se u komunizmu generalno, kao i u poretku koji mu je prethodio – a vrijeme će pokazati da se ni sljedeći poredak nije odnosio drugačije – na žensku homoseksualnost gledalo kao na nešto nevažno jer emotivno-erotski odnos između dvije žene nije shvatan kao stvarna prijetnja patrijarhalnom sistemu. Pravnim jezikom, lezbejski seks u socijalističkoj Jugoslaviji, kao i u mnogim drugim dijelovima Evrope, je bio bludna radnja, a ne protivprirodni blud.

Iako je kazna za homoseksualni čin u socijalističkoj Jugoslaviji, u odnosu na kaznu u Kraljevini Jugoslaviji, postepeno postajala blaža, '50-ih godina je homoseksualnost smatrana *buržoaskom i izopačenom* te proizvodom *nezasitnog kapitalizma*, kojoj su mogli biti skloni samo dekadentni intelektualci, građanska klasa, sveštenici i neradnici, odnosno pojedinci – kvaritelji zdrave radničke omladine.

Jugoslovenski medicinski i pravni stručnjaci, posebno u Hrvatskoj i Sloveniji, vrlo rano počinju da

zagovaraju formalnu dekriminalizaciju. Kako od slovenačkog sociologa Romana Kuhara saznajemo, u Sloveniji već sredinom '50-ih godina počinju da se vode stručne rasprave o potrebi dekriminalizacije homoseksualnosti, pa je tako 1956. godine u "Izveštaju o prostituciji i homoseksualnosti" pisalo da homoseksualci nisu često bili zatvarani u zatvor, iako su "neprirodne radnje bludništva između osoba muškog spola" kriminalizirane, te da je "vjerovatnije (je) da kaznene mjere ne bi spriječile takvo ponašanje." Ugledni slovenački pravnik Ljubo Bavcon i grupa autora u svom "Izveštaju o socijalnoj patologiji" iz 1968. označili su homoseksualnost kao "manje opasan društveni fenomen" i bili protiv represivnih mjera – složili su se da homoseksualnost treba ostati klasificirana i vrednovana kao "negativna seksualna aktivnost" ali su zagovarali njenu dekriminalizaciju jer je "Jugoslavija jedna od rijetkih zemalja u kojima su i dalje kriminalizirani homoseksualni kontakti između dvije odrasle osobe koje na to samovoljno pristaju", te da se represijom ne rješava ništa.²

Sredinom '70-ih godina na jednoj od partijskih komisija politički vrh države se usaglasio da bi homoseksualnost trebalo dekriminalizovati, ali da konačne odluke treba da donese svaka pojedina republika i pokrajina za sebe. Nakon što je Ustavom Jugoslavije iz 1974. godine krivično zakonodavstvo pripalo republikama i pokrajinama, član koji je kriminalizovao seks između muškaraca, 1977. godine je izbačen iz krivičnih zakona u Sloveniji, Hrvatskoj, Crnoj Gori i Vojvodini. Gore spomenuta rasprava u Sloveniji rezultirala je da se već 1974. godine ispred komisije za donošenje Krivičnog

² Čitav pasus je parafraza iz teksta Romana Kuhara (2012).

zakona Slovenije raspravljalo na ovu temu. Koliko je zakonodavstvo u Sloveniji bilo svjesno realnosti, pokazuje i činjenica da su iste 1977. godine kriminalizovali silovanje u braku, mnogo prije ostatka zemlje i svijeta. Iz ovoga je ipak jasno da dekriminalizacija nije bila rezultat aktivističke borbe, već odluka pojedinačnih republičkih i pokrajinskih vlasti, iako je '70-ih godina u Jugoslaviji nastajala gej supkultura, posebno u Ljubljani i Beogradu.

Ponegdje u Jugoslaviji je bilo pokušaja da se homoseksualnost liječi, kako literatura kaže – uglavnom u krugovima zagrebačke i beogradske kliničke psihoterapije. Kako hrvatski aktivista Marko Jurčić ističe, da li se nešto smatralo bolešću ili ne u ovom periodu, može se utvrditi u odnosu na to kako se o homoseksualnosti piše u udžbenicima medicine i priručnicima za psihijatre. Kroz knjigu će još biti riječi o presudnom zaokretu u poimanju homoseksualnosti koji se desio 1973. godine, kada je Američka psihijatrijska asocijacija uklonila homoseksualnost sa liste psihičkih poremećaja, jer je dokazano da homoseksualnost nema psihopatološke elemente i stoga ne zahtijeva liječenje. Ova odluka je nesumnjivo ubrzala priznavanje prava gejeva i lezbejki.

Borba da društveno proganjanje i stigmatizacija homoseksualaca prestanu su se često vodile iznova, pa se to dešavalo i nakon Titove smrti. Naime, postoji podatak da je na partijskom kongresu 1985. godine, to tražio poznati teatrolog u Beogradu, Jovan Ćirilov. A da je seksološka, pa i sociološka, nauka u socijalističkoj Jugoslaviji bila ispred pravne, pokazuje i stav najpoznatijeg jugoslovenskog seksologa, Marijana Košičeka, koji je 1986. godine napisao: "Nameće nam se zaključak da

homoseksualnost ne samo da nije neko društveno zlo, nego je po društvo čak manje štetna od heteroseksualnosti.”³

Ipak, dok se u Jugoslaviji homoseksualnost postepeno normalizovala kroz seksologiju, medije, pravo i kulturu, kako ćemo vidjeti u narednom dijelu, sa druge strane, u Albaniji su se u javnom prostoru vodile druge borbe. Odnos socijalističke Albanije prema homoseksualnosti je bio izrazito negativan, toliko da se o njoj nije pisalo niti razgovaralo u javnom prostoru, nikako drugačije nego kao o strogo kažnjivom krivičnom djelu.

Režim Envera Hoxhe je kažnjavao istospolne seksualne odnose dugim zatvorskim kaznama, maltretiranjem, gubljenjem svih građanskih prava i protjerivanjem. Član 137. Krivičnog zakona tematizirao je zločine protiv društvenog morala i u njemu je pisalo da se pederastija, koja je uključivala muške i ženske istospolne odnose, kažnjava sa do deset godina gubitka slobode. Bilo bi važno i zanimljivo detaljno istražiti posljedice ovog odnosa na lezbejke i gejeve iz toga vremena.

1.3 Postepena liberalizacija 2: Seksologija, umjetnost i mediji

Iako su početkom ‘50-ih u SAD-u homoseksualnost i komunizam označeni kao velika prijatnja američkom načinu života, a Hladni rat, pored ostalog, poticao i paranoju, jer je svako mogao biti homoseksualac koliko i komunista, Jugoslavija se, ipak, okreće Zapadu kroz jačanje odnosa sa Amerikom ‘60-ih godina.

³ Citirano prema tekstu Nebojše Jovanovića (2013).

Konzumerizam, u svakodnevnom životu, i estetika koja od socrealizma kreće u smjeru modernizma i avangarde, u kulturi i umjetnosti, činile su, takođe, specifičnosti jugoslovenskog socijalizma. Globalno gledano, '60-e i '70-e godine 20. vijeka jesu godine političkih kriza ali i rađanje društvenih pokreta – nove ljevice, studentskog pokreta, feminističkog, pa i globalnog pokreta za gej i lezbejska prava.

Promjene su se odvijale i u Jugoslaviji, iako ne tako revolucionarne. Homoseksualnost u Jugoslaviji se patologizovala u medicinskim tekstovima, uključujući i terapijskoj i obrazovnoj literaturi. Većina psihijatara bila je pod uticajem kanonskih tekstova medicinske seksologije, koji homoseksualnost shvataju kao biološko ili psihološko stanje, što je dalje uticalo i na pravni diskurs, i potrebu države da zaštiti omladinu od homoseksualnosti.

Ipak, u Jugoslaviji je postojala oblast u kojoj se, prije pravne, desila liberalizacija odnosa prema istospolnoj želji. Bila je to seksologija, nauka koja je bliska i medicini i psihologiji. Seksologija je nastala krajem 19. vijeka, i imala je ključnu ulogu u definisanju homoseksualnosti kao jednog od oblika ljudskog seksualnog ponašanja. Najvjerojatnije prva knjiga u potpunosti posvećena homoseksualnosti objavljena u Jugoslaviji bila je prevod knjige "Homoseksualnost" (izdavač Epoha Prosvjeta, Zagreb, 1968) koju je napisao Lorenzo Vigliani Rocca. Prva knjiga jugoslovenskog autora u cijelosti posvećena homoseksualnosti jeste knjiga "U okviru vlastitog spola" koju je napisao hrvatski neuropsihijatar i seksolog Marijan Košiček (izdavač Mladost, Zagreb, 1986), o kojoj će kasnije biti još riječi.

Bosanskohercegovački teoretičar Nebojša Jovanović daje jedinstven uvid u bavljenje homoseksualnošću u seksološkoj literaturi u socijalističkoj Jugoslaviji. “Veliki broj seksoloških izdanja pisao je o homoseksualnosti i tako u javnosti uvodio različite, ponekad uzajamno suprotstavljene informacije i stavove o istospolnosti, po pravilu artikulirane u terminima njezine društvene (ne)prihvatljivosti. Naravno, suvišno je i govoriti da su dominantne diskurzivne struje seksologije bile heteronormativne u mjeri u kojoj nikad nisu dovodile u pitanje heteroseksualnu obitelj s djecom kao istodobno najtemeljnije i najuzvišenije društveno dostignuće. Pa ipak, to ne znači da su svi jugoslovenski seksolozi omalovažavali i osuđivali homoseksualnost kao nešto što povlači kaznu, prevenciju ili liječenje. Štoviše, neka utjecajna seksološka djela izravno su se suprotstavila zakonskoj diskriminaciji ‘protuprirodnog bluda’ među muškarcima i, za pretpostaviti je, pridoniojela ukidanju i neprimjenjivanju paragrafa 186.”

U prvoj široko popularnoj knjizi seksološke literature u socijalističkoj Jugoslaviji, u knjizi “Polni život” Nikole Palića, iz 1953. godine, na samom početku jednog poglavlja piše da je spor o homoseksualnosti riješen u ključnoj tački – homoseksualnost je nepatološka kategorija, iako se još uvijek ne zna šta je izaziva. Palić tako kaže: “U krivičnim zakonicima mnogih zemalja, i na Zapadu, i na Istoku, nema ‘paragrafa za homoseksualce’. Šta izaziva pojavu homoseksualnog polnog nagona, na to još nauka nije dala pouzdan odgovor. Naše je da shvatimo od prirode datu suštinu te pojave, i da ne gledamo u njoj bolest. Bolest bi trebalo lečiti – a ovde ne pomaže nikakvo lečenje.”⁴

⁴ Citirano prema tekstu Nebojše Jovanovića (2013).

Bez obzira na ovo, zakon je prestao da proganja homoseksualce u jednom dijelu Jugoslavije tek 25 godina nakon Palićeve knjige, u drugom više od 40 godina kasnije, a dio društva nikad nije prestao da stavlja stigmatu na istospolnu ljubav. Da se u društvu dešavala promjena doznajemo i kroz Jovanovićev tekst u kojem kaže da je Košičeka na pisanje knjige "U okviru vlastitog spola" potaklo i to što "homoseksualnost postaje u posljednje vrijeme sve glasnija: sve upornije zahtijeva pravo da se slobodno ispoljava". Košiček kritikuje klasifikaciju homoseksualnosti kao perverzije, kao i heteronormativno stajalište koje spolni nagon promovise u nagon za očuvanjem vrste. Jovanović dalje navodi: "Košiček upozorava da su prostitucija, spolno nasilje, spolno prenosive bolesti, problemi s trudnoćom, i incestuozno zlostavljanje djece po pravilu tješnje i češće povezani s heteroseksualnošću. Insistirajući da "društvo može imati samo koristi od toga ako prihvati spolne veze među ljudima istoga spola kao prirodan oblik spolnoga života, ravnopravan onome među osobama raznoga spola", on pledira da homoseksualnim partnerima treba dati pravo na brak te da imaju djecu, svoju rođenu ili usvojenu."

Sve ovo će imati uticaj na formiranje gej supkultura u Jugoslaviji. Sve započinje krajem '60-ih godina, pod uticajem seksualne revolucije i gej oslobođenja na Zapadu, kao i opuštenije političke situacije u Sloveniji s procvatom privrede. Tako je gej grupa ŠKUC Magnus, koja je djelovala unutar studentskog kulturnog centra u Ljubljani, organizovala prvi gej diskoteku 1984. godine u prostorijama studentskog alternativnog kluba K4. Gejnoći u K4 postale su važan dio ljubljanske alternativne scene, te su ih posjećivali ljudi iz svih krajeva Jugoslavije,

pa i Italije i Austrije. Na ovaj način Jugoslavija je, kroz Ljubljanu, uključila gej i lezbejsku scenu u društveni i kulturni život. Iako je homoseksualnost i dalje većinski bila ograničena na privatne prostore, postojala su i javna mjesta gdje su se gej muškarci sretali. Roman Kuhar u svome tekstu iz 2012. navodi: “S druge strane, lezbijke se nikada nisu susretale u parkovima, saunama ili bilo kojem drugom javnom prostoru (...) činjenica da lezbijke nisu znale jedna za drugu (za razliku od gej muškaraca) i da su njihovi kontakti bili ograničeni na privatne susrete organizirane putem oglasa u novinama, rezultirala je odgođenim osnivanjem lezbijskog pokreta u Sloveniji.”

U Jugoslaviji u medijima se počinje govoriti o homoseksualnosti već od ranih ‘70-ih. Medijske reprezentacije homoseksualnosti u slovenačkoj štampi od 1970. do 2000. analizirao je slovenački sociolog Roman Kuhar, prepoznavši u prvom redu niz repetitivnih mehanizama negativne stereotipizacije (seksualizaciju, medikalizaciju, uparivanje s HIV/AIDS-om, insistiranje na tajnovitoj naravi homoseksualnosti), koju, premda u nejednakom omjeru, prate pokušaji normalizacije, ali uglavnom kroz asimilaciju u heteroseksualnu matricu. Ni zagrebačke novine nisu imale problema objaviti fotografije istospolnih poljubaca. Od kraja ‘70-ih tekstovi Vesne Kesić i drugih angažiranih novinarki i novinara donose obavješteniju i sve pozitivniju sliku o homoseksualnosti, te se u medijima počinje, redovito na temelju naučnih nalaza, ukazivati kako nije riječ ni o kakvom psihičkom poremećaju. Naprimjer, visokotiražni zagrebački nedjeljnik “Vjesnik u srijedu” 1970. godine prenio je fotoreportažu s prvog ikad održanog Prajda

bez negativne intonacije. Ispod naslova “Novi seksualni ustanak u New Yorku”, redakcija fotografije je popratila tvrdnjom kako su “tisuće borbenih homoseksualca i lezbijki održale ovih dana veseli protestni miting protiv zakona i društvenih normi”.⁵ Podsjećamo da je 1970. godine u gotovo svim američkim saveznom državama, kao i u New Yorku, homoseksualni čin takođe bio kažneno djelo.

Muzička scena nudi obilje materijala o istospolnoj ljubavi. U drugoj polovini ‘70-ih godina objavljuju se pjesme, žanrovski veoma različite, koje tematiziraju lezbejsku i gej ljubav i žudnju. Ostaje dilema da li je zaista to bila namjera autora/ica pjesama ili je LGBT zajednica naknadno učitala ta značenja u njima, ali navodimo ovdje neke od poznatih primjera. “Neki dječaci”, Prljavog Kazališta (Ja sam za slobodnu mušku ljubav), eksplicitno lezbejska “Moja prijateljica”, pjesma grupe Xenia iz Rijeke (Muškarci bi da je diraju/Muškarci bi da je skrivaju/Od mene/Muškarci bi da sa njom sanjaju/Muškarci bi da sa njom spavaju/Bez mene), kao i “Preživjeti”, Kud Idijota (Moj si najbolji drug/Kome kita, kome mud), “Ana” Videosexa (Ana, ti dobro znaš/To što mi radiš je zabranjeno kod nas), kao i pjesma Muharema Serbezovskog “Ramo, Ramo” (U tami sad živim sam, k'o ugašen sunčev plam, jer ti si otišao, bolji život našao, ali ipak nadam se i zovem te vrati se, vrati mi se Ramo ti, sudbine smo iste mi). S druge strane, u mnogim pjesmama nastalim u ‘80-im se ocrtava mejnstrim društveni kontekst, stereotipi, predrasude i stigmatizacija lezbejske i gej populacije: “Retko te viđam sa devojkama” Idola, koju je producirao Goran Bregović (Retko

⁵ Parafrazirano prema intervjuima Franka Dote.

te viđam sa devojkama/A viđam te svaki dan/Retko te viđam sa devojkama/Ipak nikad nisi sam/Oko tebe su dečaci/Fini su al' ipak znaj/Glasine se brzo šire/A kad puknu tu je kraj) i "Javi mi", Zabranjenog pušenja (Iz mračne ulice kad jaliya ti vikne/'oš guze hadžija/Znaj, ja te još uvijek volim/Mene vazda možeš nazvati/O, javi mi, javi mi, ja ću čekati). Grupa Šarlo Akrobata je 1981. godine predstavila pjesmu "Balada o čvrstim grudima". Iako nikada nije objavljena na ploči, "Baladu" su u filmu iz 1981. godine, u režiji Miše Radivojevića, "Dečko koji obećava", otpjevali Dušan Kojić Koja i Aleksandar Berček (Ja neću najbolju devojkicu/Ja hoću da se vratim tebi/Jer ti si moj/Ja hoću da se vratim tebi/Jer ja sam tvoj/Da zaspim na tvojim čvrstim grudima/Ja sam tvoj/Ti si moj). Ipak, makar u BiH, apsolutna gej-lezbejska himna, koja slavi slobodu izbora, kako tada tako i sada, jeste tradicionalna bosanska sevdalinka "Snijeg pade na behar, na voće" (Neka ljubi ko god koga hoće).

Da je u Jugoslaviji u kulturi otvoren prostor gej osobama da se izraze, iskažu svoje želje i vrijednosti, da se osjete slobodnima, pokazuje i jedan od najvažnijih događaja, iz ovog perioda – ljubljanski festival Magnus: Homoseksualnost i kultura održan 1984. godine. Kako se ovaj festival gej i lezbejske kulture mogao percipirati u javnosti u pokazuje i pisanje gore navedenog seksologa Košičeka, koji je inače imao pozitivan stav prema homoseksualnosti. Kako Nebojša Jovanović navodi, ipak "ovakvi stavovi nisu ga spriječili da osudi određene oblike gay aktivizma, pripisujući ih militantnim i vulgarnim homoseksualcima koji 'nastupaju izazovno, nametljivo pa i napadački [što] samo povećava odbojnost okoline prema njima', i tako osnažuju negativni

stereotip prema kome su oni prije i poslije svega zapravo “razvratnici”.

Umjetnička i medijska produkcija gej-lezbejskih tema bila je posebno bogata u Sloveniji. Ipak, i odnos prema homoseksualnosti je bio obilježen linijama razlike između sjevera i juga, jer se prostori slobode ubrzano slobode otvaraju u Sloveniji, nešto manje u Zagrebu i Beogradu, dok u BiH, Crnoj Gori, na Kosovu, centralnoj Srbiji i Makedoniji uopšte nisu dokumentovane značajne forme vidljivosti homoseksualnosti. Ova neujednačena liberalizacija i kašnjenje južnih dijelova za sjevernim će se i nastaviti i kasnije, i upravo je to jedan od razloga zašto prilike u Hrvatskoj i Sloveniji ne obrađujemo u ovom pregledu savremene LGBTI istorije Zapadnog Balkana, jer su one imale drugačiju dinamiku razvoja vidljivosti i prava, od ostalih država nastalih raspadom Jugoslavije.

O bilo kakvoj vidljivosti gej tema u umjetnosti i medijima u Albaniji apsolutno nije moglo ni biti riječi. Kako smo saznali od aktiviste Kristija Penderija, naznake nekih trendova generalne liberalizacije društvenih konvencija pojavile su se na 11. izdanju Festivala pjesme, 1972. godine, na kojem su pjevači i pjevačice nosile odjeću koja je bila šarenija i raznolikija, a muzika je bila složenija i sa jazz prizvukom. Komunistički režim to nije tolerisao i uhapšena je većina umjetnika koji su učestvovali na Festivalu.

1.4 Pred kraj jedne epohe: Počeci gej i lezbejskog aktivizma u osamdesetim

Tokom '80-ih godina živjelo se u novosagrađenim kućama i stanovima koji su se kupovali na kredit, ili dobijali od preduzeća. Za Jugoslovene/ke je kredit bio povoljan, ali se država zaduživala (ne samo kod Međunarodnog monetarnog fonda), što je tokom '80-ih dovelo do ekonomske krize. Ipak, generalno gledano, u svakodnevnom životu se ta kriza nije percipirala kao kriza i '80-e su bile vrhunac ideje da je socijalizam najefikasniji i najhumaniji ekonomski sistem. Obrazovanje i zdravstvo su još uvijek bili besplatni, a država sekularna. Posljednji jugoslovenski premijer, Ante Marković zagovarao je *novi socijalizam* i transformaciju Jugoslavije u efikasnu državu, a ideja stvaranja novih država činila se još uvijek nemogućom.

Dok se prvi višestranački parlamentarni izbori u Sloveniji i Hrvatskoj još nisu raspisali, aktivistička gej i lezbejska scena počinje da se stvara, jugoslovenske feministkinje blisko saraduju sa lezbejskim aktivistkinjama, a sve više se razmišlja o činjenici da socijalizam u svojoj aktuelnoj formi nije idealna ideološka paradigma. Tako, Jugoslavija gotovo ni sa čim ne kasni za Zapadom – prvi veliki festivali se organizuju u Ljubljani od 1984. godine, radijske emisije koje vode gej osobe ili o gej-lezbejskim temama se produciraju u Beogradu, Ljubljani ili Zagrebu, a zajednica širom Jugoslavije nalazi svoje načine da se susreće i druži. Neki gejevi i lezbejke se upoznaju i preko oglasa u erotskim novinama, druže po privatnim žurkama te upoznaju po kruzingu zonama u većim gradovima, kao što su parkovi i javni toaleti.

Radeći na ovom dijelu knjige susreli smo se sa nedostatkom dokumentovanja dešavanja u određenim dijelovima Jugoslavije. Naime, gej-lezbejskih dešavanja u ovom vremenskom periodu je moralo biti i u BiH, Crnoj Gori, Makedoniji i na Kosovu, ali o tome ima samo sporadičnih pisanih tragova. I pored ogromne represije, neki vid gej-lezbejske zajednice je morao postojati i u socijalističkoj Albaniji.

Feministkinje i lezbejke '80-ih godina iz Beograda su se redovno susretale u feminističkoj grupi "Žene i društvo", koja je u Zagrebu imala sestrinsku grupu pod istim imenom. U predgovoru zborniku "Sestrinstvo i jedinstvo", koji tematizuje (post)jugoslovenski lezbejski aktivizam, Lepa Mladenović, beogradska aktivistkinja i jedna od prvih autovanih lezbejki u Jugoslaviji, se pomalo romantično prisjeća: "Na sestrinskoj liniji Ljubljana-Zagreb-Beograd su prvi put u Jugoslaviji s lepotom izgovorene reči "lezbijke" i "lezbejke". To je bilo krajem 80-ih kada smo u feminističkim grupama počele da se organizujemo. (...) Zaljubljanje u žene je 80-ih u Jugoslaviji išlo paralelno s prvim feminističkim uvidima da su sve žene izložene muškom nasilju. Pored muškog nasilja, morale smo da se nosimo i s društvenim očekivanjima očuvanja hetero-porodice koja u tom istorijskom periodu nije imala uslove da razume lezbejsku ljubav, nego da je odbaci ili eventualno prećuti. Lektira koju smo morale čitati nije ništa znala o lezbejkama..."⁶

Krajem '80-ih godina feministički aktivizam se dalje razvija. U Ljubljani, Zagrebu i Beogradu feministkinje

⁶ Ovaj, kao i naredni pasusi su citirani prema zborniku radova koji su priredili Bojan Bilić i Marija Radoman (2018).

su osnovale SOS telefone i pokrenule časopise (među njima “Kareta” i “Feminističke novine”). Unutar tih dešavanja, 1987. godine osnovana je i prva lezbejska grupa u Sloveniji, LL – Lezbični Lilit. Lezbejke iz Beograda održavaju ad hoc lezbejske diskusije unutar feminističke grupe Žene i društvo, a lezbejska pitanja su se raspravljala na jugoslovenskim feminističkim susretima.

Lepa Mladenović se dalje prisjeća: “U decembru 1987, feministkinje iz slovenačke feminističke grupe Lilit su odlučile da organizuju prvi jugoslovenski feministički skup u Ljubljani. Oko četrdeset aktivistkinja se skupilo na ovoj uzbudljivoj konferenciji. Bilo je puno tema, ali dve su bile potpuno nove za sve nas i celu dotadašnju istoriju: muško nasilje nad ženama i lezbejska ljubav. Ova dva fenomena do tada nisu bila na dnevnom redu socijalističkih tema koje smo zvale ‘žensko pitanje’. Ovog puta u programu je bilo par lezbejskih tema koje su vodile Suzana Tratnik, aktivna u organizovanju lezbejki u Ljubljani i Slađana Marković iz Beograda.”

Kako ne bismo ipak romantizovali prošlosti, i kako bismo se podsjetili koliko je i klasa određujući identitarni element, navodimo jedan događaj sa okupljanja u Ljubljani 1987. Dakle, na ljubljanskom lezbejskom skupu, jedna od najpoznatijih hrvatskih i jugoslovenskih feministkinja Lydia Sklevicky govorila je o lezbejki iz radničke klase koja je odlučila da se autuje za vrijeme diskusije održane u Zagrebu 1981. godine u okviru ogranka Sociološkog društva Hrvatske, Žena i društvo. Visoko obrazovane lezbejke “koje su sebi mogle dopustiti da ponesu stigmatu lezbejstva” jer su “na neki način bile deo društvene elite” nisu pokazale solidarnost s lezbejkom koja je radila kao daktilografinja. S razlogom

se može postaviti pitanje koliko su se sve ove aktivističke inicijative ipak fokusirale na crvenu buržoaziju, tj. obrazovanu i dobrostojeću elitu u jugoslovenskom socijalizmu, bez kontakta sa lezbejskom i gej zajednicom unutar radničke klase ili unutar nekih drugih slojeva društva.

Feministkinje, lezbejske i gej grupe, koje su nastale na ljubljanskom univerzitetu, te radijska emisija, koja se emitirala iz Zagreba, Frigidna utičnica, ohrabrile su stvaranju prve lezbejske grupe u Hrvatskoj – Lila inicijative. Lezbejke-feministkinje iz Hrvatske koje su djelovale i u aktivnostima ŠKUC LL-a, te Ženske grupe Trešnjevka inicirale su susrete u Zagrebu kako bi učesnice između ostaloga raspravljale i o lezbejskim pitanjima. Lila inicijativa, osnovana sredinom 1989. prestala je postojati već u maju 1990. godine, neposredno nakon prvih višestranačkih izbora. Naime, kao i brojne druge organizacije, Lila je izgubila prostor iz kojeg je djelovala.

Poseban fenomen predstavlja spomenuta radijska emisija Frigidna utičnica. Naime, prve javne rasprave o homoseksualnosti u Jugoslaviji, uz gej i lezbijski filmski festival u Ljubljani, pokretala je radio emisija Tonija Maroševića Frigidna utičnica na zagrebačkom Omladinskom radiju. Autor emisije, koja se bavila različitim marginalnim društveno-političkim temama, bio je otvoreno gej. Marošević je nekoliko puta javno rekao da je zbog emisije pozvan na sastanak u Savez komunista Hrvatske koji mu je predložio da formira gej i lezbijski ogranak Partije. Frigidna utičnica, koja se emitirala 1985. godine naišla je na medijsko negodovanje zagrebačkog “Večernjeg lista” i beogradskih “Večernjih

novosti”, te je uskoro ugašena, iako Omladinski radio nastavlja s progresivnim načinom izvještavanja o društvu, politici i kulturi, priklanjajući se trendu najutjecajnijih časopisa tog vremena koji su uživali naklonost Saveza komunista i Saveza socijalističke omladine – prije svega “Poletu”, a potom i listovima “Start” i “Danas”.

Potvrda da je jugoslovenski gej i lezbejski aktivizam bio prepoznat i ipak vidljiv, nalazimo i u historijatu ILGA-e World – međunarodne asocijacije za prava lezbejki, gej, biseksualnih, trans i interspolnih osoba. Saznajemo da je u novembru 1987. ILGA organizovala regionalni sastanak za istočnu i jugoistočnu Europu u Budimpešti, čiji je domaćin bila neformalna skupina mađarskih aktivista/kinja. Na sastanku je bilo 30 gejeva i lezbejki, a razgovaralo se o temama vezanim za pravni i socijalni položaj lezbejki i gejeva u Čehoslovačkoj, Demokratskoj Republici Njemačkoj, Mađarskoj, Poljskoj, Rumuniji i Jugoslaviji, te o prevenciji i testiranju na HIV/AIDS i saradnji lezbejskih i gej grupa u istočnoj i jugoistočnoj Europi. Takođe, u aprilu 1990. godine organizovana je četvrta regionalna konferencija za istočnu i jugoistočnu Europu u Lajpcigu, na kojoj je učestvovalo oko 30 lezbejki i gejeva iz Poljske, Istočne Njemačke, Jugoslavije, Čehoslovačke i SSSR-a, te 20 gostiju sa Zapada. Učešće aktivista sa Zapadnog Balkana će se nastaviti i tokom ‘90-ih.

Kako su se ozbiljna jugoslovenska politička previranja prelamala preko gej-lezbejskog aktivizma, najbolje govori jedan događaj vezan za već spomenuti ljubljanski filmski festival gej i lezbejskog filma. Kako saznajemo u tekstu Romana Kuhara, za 25. maj 1987, kada se obilježavao rođendan nekadašnjeg predsjednika Jugoslavije,

Maršala Josipa Broza Tita, bio je planiran 4. po redu festival. Beogradski dnevnik "Politika" izvijestio je da se "niko u Ljubljani nije uznemirio zbog okupljanja homoseksualaca" i da "nikom izgleda ne smeta što festival počinje 25. maja". Autor je takođe obavijestio čitateljstvo o nevjerovatnoj činjenici da se u Ljubljani "na homoseksualce ne gleda kao na nešto što se treba podvrgnuti ruglu i ismijavanju. Na homoseksualnost se gleda kao na osobnu stvar". Činjenica da je gej-lezbejski festival zakazan na Titov rođendan, shvaćena je u Beogradu kao provokacija te je zloupotrijebljena kao sredstvo u već postojećoj političkoj napetosti između Beograda i Ljubljane. U to vrijeme se već sumnjalo da Slovenija namjerava izaći iz jugoslovenske federacije, a festival je došao kao zgodno sredstvo za pritisak na slovensku vladu. Kada je izbio skandal, slovenačka republička vlada, pod pritiskom jugoslovenske vlade, objavila je javno saopštenje, navodeći da će organizacija takvog festivala predstavljati prijetnju po zdravlje stanovništva u Ljubljani. Odbor za zdravstvo i socijalnu zaštitu je nakon toga izdao saopštenje da vlasti trebaju zabraniti planirani skup, i to ne samo zato što je opasan samo iz zdravstvenih razloga, nego i zbog mogućih ekonomskih posljedica, koje bi mogle utjecati na turizam u Jugoslaviji. Odbor je smatrao da će takvo okupljanje spriječiti *obične* turiste da dolaze u Jugoslaviju. Pretpostavljalo se da učesnici festivala ne planiraju samo da razgovaraju o temi festivala, već da je i praktikuju.

Bojeći se da bi Jugoslavija mogla postati *obećana zemlja za pedere*, bosanski sedmični magazin "As" je sugerirao da bi svaki strejt Jugosloven trebao nositi oznaku na kojoj piše "Topla braća. Hvala, ne!". Slovenski mediji

su različito reagovali. Izvještaji su uglavnom bili u korist gej i lezbejskog pokreta, pokušavajući istovremeno dekonstruisati AIDS kao gej bolest. Skandal s festivalom 1987. godine pokazao je kako se temeljna homofobija u društvu može pokrenuti čim se pokušava stvoriti situacija moralne panike, ali i kako se homoseksualnost može koristiti i iskorištavati iz političkih razloga. Ovo je možda bio prvi put da su se gejevi i lezbejke našle u poziciji da se preko njihovih tijela i života obračunavaju politički protivnici. Svjedočimo, a biće o tome riječi kasnije u knjizi, da se ovakve instrumentalizacije seksualne orijentacije i rodnog identiteta dešavaju sve do danas.

Što se Albanije tiče, ni do kasnih '80-ih godina nema začetaka aktivizma, niti kroz neformalne inicijative ili grupe, niti kroz postojanje, npr. tajnih mjesta za okupljanje. Kako je ovaj period u smislu aktivističkog djelovanja opisao naš sagovornik Kristi Pinderi, vladala je apsolutna tama, i dodao: "Ipak, postojale su javne ličnosti koje su se usuđivale na neku vrstu kvir ponašanja u javnosti. Bez ulaženja u špekulacije o seksualnoj orijentaciji ili rodnom identitetu tih ljudi, važno je shvatiti da kada se javne ličnosti ponašaju na način koji se iz perspektive mikrosociologije smatra izazovom za društvene konvencije, oni postaju referentna tačka svim onim ljudima koji ne žive prema heteronormativnim principima i koji u njima vide neku vrstu svojih predstavnika u javnosti. Znam za primjer Panajota Kanacija, najslavnijeg albanskog baletskog koreografa, koji je bio neoženjen (ovim se ništa ne insinuirá), živio je u centru Tirane i imao je manire netipične za svoj spol – ponašanje, način govora, hodanja, glas i sve druge elemente rodnog izražavanja koji su se i nekad, a i sada,

doživljavali kao maniri nebinarnih osoba. Do kraja života je bio poštovan, nikad nije imao problema, ili barem ne javno. Suživot i tolerancija prema umjetnicima netipičnih manira bila je, i još uvijek je, fascinantna.”

Korištena literatura

- Bojan Bilić (priredio, 2016): *LGBT Activism and Europeanisation in the Post-Yugoslav Space: On the Rainbow Way to Europe*. London: Palgrave Macmillan.
- Bojan Bilić i Marija Radoman (priredili, 2018): *Sestrinstvo i jedinstvo. (Post)jugoslo(a)venski lezbe(i)jski aktivizam*. Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Bojan Bilić i Sanja Kajinić (priredili, 2016): *Intersectionality and LGBTI Activist Politics. Multiple others in Serbia and Croatia*. London: Palgrave Macmillan.
- Franko Dota (2017): *Javna i politička povijest muške homoseksualnosti u socijalističkoj Hrvatskoj (1945.-1989)*, Zagreb: Filozofski fakultet, doktorski rad.
- Jasmina Čaušević (priredila, 2014): *LGBT čitanka 3. Identiteti, aktivizam, parvo*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Jasmina Čaušević i Saša Gavrić (2012, priredili): *Pojmovnik LGBT kulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Marie Janine Calic (2019): *A History of Yugoslavia*. West Lafayette: Purdue University Press.
- Marko Jurčić (2012): *Povijest LGBTIQ aktivizma u Hrvatskoj*, u Aida Spahić i Saša Gavrić (priredili): *Čitanka LGBT ljudskih prava*, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Nebojša Jovanović (2013): *Seksologija, muška homoseksualnost i film u socijalističkoj Jugoslaviji*, u Lada Duraković i Andrea Matošević (priredile): *Socijalizam na klupi: jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike*. Pula/Zagreb: Srednja Europa/Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.
- Xhensila Kadi (2014): *The approach towards gay marriage in the Albanian legislation and society*, *Academicus International Scientific Journal*, Issue 9, 79-92.

Roman Kuhar (2012): Topla braća, hvala ne! Historija slovenskog gej i lezbijskog pokreta, u Aida Spahić i Saša Gavrić (2012, priredili): Čitanka LGBT ljudskih prava, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Intervjui i online članci:

Bio jednom protivprirodni blud. Kako se kažnjavala homoseksualnost u Jugoslaviji (2015): <http://www.e-novine.com/drustvo/120844-Kako-kanjavala-homoseksualnost-Jugoslaviji.html>

Info sesija: Između tradicije i seksualne modernosti: homoseksualnost u socijalističkoj Jugoslaviji (2016): <https://lgbti.ba/info-sesija-između-tradicije-i-seksualne-modernosti-homoseksualnost-u-socijalistickoj-jugoslaviji/>

Intervju dr. sc. Franko Dota: Žrtve progona homoseksualaca u Jugoslaviji trebaju postati dio našeg sjećanja (2017): <https://www.crol.hr/index.php/politika-aktivizam/8989-intervju-dr-sc-franko-dota-zrtve-progona-homoseksualaca-u-jugoslaviji-trebaju-postati-dio-naseg-sjecanja>

Intervju Franko Dota: Biti gej u SFRJ, zbog 'protuprirodnog bluda' osuđeno oko 500 muškaraca (2016): <https://www.crol.hr/index.php/kultura/7447-bit-gej-u-sfrj-zbog-protuprirodnog-bluda-osudeno-oko-500-muskaraca>

Ivana Dračo (2013): LGBT pjesme sa prostora bivše Jugoslavije (i neke kasnije). <https://lgbti.ba/lgbt-pjesme-sa-prostora-bivse-jugoslavije-i-neke-kasnije/>

Neprirodni blud koji podriva temelje socijalističke Hrvatske (2010): <https://www.jutarnji.hr/vijesti/neprirodni-blud-koji-podri-va-temelje-socijalisticke-hrvatske/2211960/>

Sidita Kushi (2015): Gendered legacies of Communist Albania: a paradox of progress. <https://www.opendemocracy.net/en/5050/gendered-legacies-of-communist-albania-paradox-of-progress/>

Web stranica:

<https://ilga.org/ilga-history>

2. NIŠTA VIŠE NIJE ISTO: DEVEDESETE

2.1 Istorijske i društvene prilike

Devedesete godine su donijele velike promjene u Evropi. Istočna i Zapadna Njemačka su se ujedinile, Varšavski pakt se raspao i otpočeo je dugi proces političke i ekonomske tranzicije zemalja u centralnoj i istočnoj Evropi, koji će rezultirati velikim proširenjem Evropske unije 2004. godine. Ove promjene imaće odjeka i u zemljama Zapadnog Balkana.

Što je započeto u '80-im godinama, završiće se početkom '90-ih. Mijenjaju se pojedinačni ustavi republika unutar Jugoslavije, ali i Albanije. Ti novi ustavi su omogućili održavanje višestranačkih izbora i uvođenje tržišne ekonomije. Dolazi do urušavanja ekonomsko-socijalnih sistema. U jugoslovenskim republikama održavaju se referendum i za samo dvije godine socijalistička Jugoslavija nestaje sa mape Evrope. Započinje vrijeme ratovanja i drugih konflikata u bivšoj Jugoslaviji – 1991. godine u Sloveniji, a slijede i ratovi u Hrvatskoj (1991-1995), Bosni i Hercegovini (1992-1995), i na Kosovu (1998-1999). Civilni nemiri, iako drugačije prirode od jugoslovenskih, etničkih ratova i sukoba, tokom 1997. godine u Albaniji su takođe odnijeli živote stotina civila, policije i vojske.

Šta se desilo na početku '90-ih, objašnjava sažeto i precizno Lepa Mladenović u svome tekstu u knjizi "Sestrinstvo i jedinstvo", zborniku o trideset godina

lezbejskog aktivizma u postjugoslovenskom prostoru. “Kada je Berlinski zid pao, 9. novembra 1989, novi entuzijazam s mnogim političkim inicijativama zahvatio je celu Istočnu Evropu, pa i Jugoslaviju. Alternativna kultura, studentska štampa, konceptualna umetnost, ekološki pokret, rok grupe... sve to je već uveliko bilo na sceni. (...) Te godine, lezbejke i gej muškarci u Beogradu su počeli da se organizuju u grupi Arkadija, u Ljubljani se održavao već šesti Gej i lezbejski filmski festival. Feminizam se širio Jugoslavijom, mi smo putovale da bi se susretale jedna s drugom, razgovarale i insistirale na sestrinstvu. Ali, vesti s državnih TV dnevnika su govorile o mučnoj stvarnosti – o pobedi nacionalističkih stranaka na republičkim izborima.” Onda je sredinom 1991. počeo rat. “Prekinule smo jugoslovenske feminističke susrete. Nije više bilo Jugoslavije, a uskoro nije više bilo ni vlaka, ni voza, ni autoputa, ni Bratstva i jedinstva do Zagreba, Ljubljane, Sarajeva. Granice zatvorene, kao i telefonske linije. Vesti su najavljivale žrtve s fronta, a malo kasnije i silovanje u ratu.”

Prvi višestranački izbori koji su se održali u BiH 1990. godine na vlast su doveli tri nacionalne političke stranke koje su predstavljale tri dominantne etničke grupe u BiH, Bošnjake, Hrvate i Srbe, i uređivale politički život zemlje. Nakon proglašenja nezavisnosti Slovenije i Hrvatske, krajem februara 1992. godine organizovan je referendum za nezavisnost BiH, koja je proglašena 5. aprila iste godine, nakon čega su se počele javljati sve veće tenzije i u aprilu 1992. godine počinje rat. Do potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma u decembru 1995. godine, u BiH su se desila masovna kršenja ljudskih prava uključujući ratne zločine protiv

civilnog stanovništva, silovanja, protjerivanja i genocid. Preko 105.000 državljanki/a BiH je izgubilo živote, a skoro milion ljudi se nikada nije vratio iz izbjeglištva u inostranstvu. Od 1996. godine počinje spori proces obnove i povratka.

Ostatak Jugoslavije, Srbija i Crna Gora, u '90-im godinama prolaze takođe mračan period. Pod Miloševićevom autokratskom upravom, Srbija i Crna Gora učestvuju u ratovima u Hrvatskoj i BiH, a nakon toga se usmjeravaju na Kosovo. Ipak, postoje i pozitivne priče na mikro nivoima. U Beogradu se pokreću antiratne grupe, a na jesen 1991. feministkinje osnivaju antimilitarističku inicijativu Žene u crnom da bi protestovale protiv srpskog režima, studenti/ce izlaze iz godine u godinu na ulice. Upravo iz ovih struktura, proizašle su i prve srpske gej-lezbejske grupe, Arkadija i Labris. Tokom ratova koji su razarali bivšu Jugoslaviju, u novoosnovanim mejnstrim organizacijama civilnog društva za ljudska prava nije bilo mjesta i za lezbejska i gej prava, kako objašnjava Lepa Mladenović: "jer su centri bili koncentrisani na ratne zločine, izbeglištvo i suprotstavljanje nacionalističkoj ideologiji." Pokreti otpora Miloševiću neće stvoriti prostor za zahtjeve gej-lezbejske zajednice.

Miloševićeva vlast svoj totalni kolaps doživjeće na Kosovu, provodeći aparthejski režim tokom '90-ih godina, a krajem '90-ih rat i brutalno etničko čišćenje kosovskih Albanaca. Tek intervencijom NATO snaga 1999. godine kosovski rat se obustavlja, Albanke i Albanci se vraćaju u svoje uništene domove, a još jedna posljedica fatalne srpske politike bilo je i to što kosovski Srbi, koji su ionako bili u brojčanoj manjini, većinom

napuštaju Kosovo. Dolaskom privremene UN uprave, takozvanog UNMIK-a, započinje nova faza samostalnog razvoja u ovoj bivšoj jugoslovenskoj pokrajini. Promjene na Kosovu se ovdje nisu zaustavile.

Makedonija se 1992. godine zatekla u situaciji da su sve republike, osim Crne Gore, proglasile nezavisnost, te i sama istupa iz Jugoslavije. Iako je na miran način napustila zajedničku državu, njen put nije bio nimalo jednostavan. Potpuni ekonomski kolaps, izolacija i nepriznavanje od međunarodne zajednice, zbog blokade i embarga koji joj je nametnula Grčka, dovešće ovu bivšu jugoslovensku republiku u nezavidnu situaciju. Zahtjevi za ravnopravnim statusom Albanaca u Makedoniji dodatno su zakomplikovali situaciju. Ranjivost društva se naročito pokazala početkom 2000-ih godina, kada je došlo do sukoba između albanskih pobunjenika i makedonskih sigurnosnih struktura.

I najizolovanija komunistička zemlja Evrope, Albanija, početkom '90-ih prolazi kroz tranziciju. Dolazi do ustavnih reformi, uvođenja višestranačja i ekonomske liberalizacije. U Albaniji su '90-e godine, takođe, vrijeme ekonomskog kolapsa, građanskih nemira i autokratskih tendencija. Možda je najgora situacija bila 1997. godine kada su se desili masovni protesti i nemiri, koji su odnijeli nekoliko stotina života. Ipak, u poređenju sa socijalističkim režimom, Albanija '90-ih postaje prostor slobode.

U ratnim, postratnim i uopšte tranzicijskim okolnostima, periodu obnove i ekonomskih promjena, ali i konstantne međuetničke napetosti i društvene retradicionalizacije, nije bilo mnogo prostora za alternativne struje i LGBT aktivizam. Masovnije prisustvo LGBT

tema u društvenom mejnstrimu uslijediće tek kasnije. Objašnjavajući društveni kontekst u kojem su živjele LGBT osobe u BiH, osnivačica Udruženja Q iz Sarajeva, Svjetlana Đurković 2007. godine piše, pozivajući se na nacrt Deklaracije bosanskohercegovačke gej-lezbejske asocijacije: “Ova deklaracija ponudila je istorijski prikaz, imenujući komunizam, rat, nacionalizam, poslijeratnu pro-islamsku autoritativnu vladu, ekonomiju i brojne skandale koji su se ticali policije, političkih partija i vlade kao prepreke u organizovanju lezbejki, biseksualnih osoba i gejeva: Za lezbigej osobe 1997.-1998. je bila oličenje kolapsa njihovog društvenog pokreta, izbacivanje otvoreno gej muškarca iz vojske, zatvaranje kafića koji je bio poznat kao mjesto okupljanja lezbigej osoba, i nerazumnih kontrola koje je provodila vlada nad organizovanjem.” Napominjemo da, nažalost, Bosanskohercegovačka gej-lezbejska asocijacija, kao organizacija nikada nije registrovana.

Situacija slikovito opisuje i citat iz “Izveštaja o lezbejkama u Jugoslaviji”, koji je napisala Jelica Todosijević, a objavio Međunarodni odbor za gej i lezbejska ljudska prava (IGLHRC) iz 1995. godine: “Biti lezbejka u Jugoslaviji znači da uopšte ne postojite. Ne postojite legalno, ne postojite nelegalno. Vi ste uvredljiva reč, loš lik iz jeftinog romana ili junakinja ponoćnog porno filma na Trećem programu beogradske televizije. Biti žena koja voli žene znači živeti teško i u strahu. [...] Žena u Jugoslaviji se vrednuje po svom muškarcu. Ako izabere način života koji želi, ona samu sebe osuđuje na beskrajnu bitku za sopstveni integritet.”⁷ Ovaj opis bi

⁷ Citirano prema tekstu Irene Dioli u zborniku Bojana Bilića i Marije Radoman (2018).

se mogao prenijeti i na sve ostale države na Zapadnom Balkanu 1995. godine.

2.2 Svjetska zdravstvena organizacija: Homoseksualnost nije više bolest

Na globalnom nivou, '90-e godine 20. vijeka započele su centralnim događajem u savremenoj historiji homoseksualnosti. Kako smo već u uvodu ove knjige napisali, 17. maja 1990. godine, završena je 43. Skupština Svjetske zdravstvene organizacije u Ženevi, na kojoj je izglasana i deseta revizija Međunarodne klasifikacije bolesti i srodnih zdravstvenih problema (ICD-10). ICD-10 sadrži šifre za bolesti i simptome, patološke nalaze, društvene okolnosti i spoljne uzroke povreda ili bolesti. Izrada ICD-10 je započeta 1983. godine, a prva primjena započela je tek četiri godine nakon što je izglasana. Sa duge liste kodova i šifara po prvi put je uklonjen, nevidljiv za širu javnost na Balkanu, jedan kod koji će promijeniti živote miliona gejeva, lezbejki, biseksualnih i kvir osoba širom svijeta. U ICD-10 se eksplicitno naglašava da "seksualna orijentacija sama po sebi se ne treba posmatrati poremećajem". Po prvi put, od kako je Svjetska zdravstvena organizacija nakon Drugog svjetskog rata uvela ovu klasifikacijsku listu bolesti i poremećaja, homoseksualnost je prestala da se označava kao bolest.

Ovoj izmjeni na nivou Ujedinjenih nacija prethodile su decenije promjena na nacionalnom nivou. Nakon što je Koledž psihijataru Australije i Novog Zelanda već 1973. godine, kao prvo tijelo koje na nacionalnom nivou reguliše rad psihijataru, skinuo homoseksualnost

sa liste bolesti, promjene su nastupile ubrzo i u SAD-u. Američka psihijatrijska asocijacija (APA) od 1952. objavljuje Dijagnostički i statistički priručnik za mentalne poremećaje (DSM priručnik), čija prva verzija je navodila i homoseksualnost kao poremećaj ličnosti. Kako je jačao američki gej i lezbejski pokret krajem '60-ih godina, protesti su se usmjerili i protiv odnosa APA-e prema homoseksualnosti. Godine 1970. gej aktivisti upali su na kongres APA-e u San Francisku, prekidajući govornike i protestujući protiv njihovih diskriminatornih stajališta. Već naredne godine aktivisti pokreta Fronta oslobođenja gejeva (Gay Liberation Front) su nastavili sa protestima, ponovo upadajući na APA kongres. Anegdota kaže da se aktivista za gej prava, Frank Kameny, dočepao mikrofona i poručio: "Psihijatrija je otjelovljenje neprijatelja. Psihijatrija je otvorila nemilosrdan rat istrebljenja protiv nas. Danas objavljujem rat prema vama." Ove aktivističke akcije bile su dio šireg anti-psihijatrijskog pokreta koji se pojavio u '60-im godinama, propitujući legitimitet psihijatrijskih dijagnoza. Suočeni sa podacima iz psihijatrijskih istraživanja od Alfreda Kinseya i Evelyn Hooker, APA je 1973. na svojoj godišnjoj konferenciji raspravljala da li homoseksualnost treba biti dio APA nomenklature. Pododbor za nomenklaturu vodio je dugu raspravu o tome šta konstituiše mentalni poremećaj i zaključeno je da homoseksualnost ne ispunjava te kriterije. U decembru 1973. i upravni odbor APA-e potvrđuje tu odluku, uklanjajući homoseksualnost iz DSM priručnika. Iz današnje perspektive pomalo šokantan je podatak da je odluka upravnog odbora morala biti potvrđena u formi referenduma od samog članstva APA-e. Tako da je

58% APA članica i članova podržalo odluku upravnog odbora. Danas bi bilo nezamislivo da se članovi nekog stručnog udruženja glasanjem izjašnjavaju o naučnim činjenicama. U šestom izdanju DSM priručnika iz 1974. više se ne navodi homoseksualnost kao poremećaj, a pozitivni uticaj ove promjene se osjetio širom svijeta. Ipak, i pored određenih emancipatorskih koraka koji su učinjeni za vrijeme socijalizma u Jugoslaviji, ova odluka nije imala posebnog uticaja na stručnu javnost.

U zemljama na Zapadnom Balkanu do potvrde odluke Svjetske zdravstvene organizacije iz 1990. godine dolazi tek u 2000-im. Da istopolna orijentisanost nije bolest, pisalo je u dopisu Psihijatrijske sekcije Srpskog lekarskog društva od 14. maja 2008. godine upućenom beogradskoj lezbejskoj organizaciji Labris, kao odgovor na njihov upit. Slične izjave ljekarskih komora uslijedile su i u drugim državama.

Trideset godina kasnije, dobra vijest stiže 2020. godine iz Albanije. Upravni odbor udruženja psihologa zabranio je u maju praksu tzv. konverzivne terapije o kojoj se dugo raspravljalo, prepoznajući problem koji je prisutan širom svijeta u proteklim decenijama. Konverzivna terapija se koristi za promjenu ili suzbijanje sopstvene seksualne orijentacije ili rodnog identiteta. Iako simboličan čin bez pravnih posljedica, ova odluka je važna jer Albaniju vodi u pravcu potpune zabrane konverzivne terapije, uključujući i zabranu reklamiranja iste, kao što su to uradile Njemačka i Malta, uz uvođenje krivičnih odredbi u zakonski okvir. Konverzivna terapija prisutna je i u drugim državama Balkana i cijele Evrope, te je zabrana iste prepoznata kao novi izazov i od strane evropske krovne organizacije za LGBTI prava – ILGA

Europe, koja u svome Rainbow Indexu sve države ocjenjuje po tome da li jesu ili nisu zakonski zabranile nove forme psihijatrijskog zlostavljanja LGBTI osoba.

Iako homoseksualnost od 1990. nije više na listi poremećaja, deseta revizija ICD-a iz te godine donijela je značajnu reorganizaciju klasifikacijskog sistema, uključujući i nove rodne dijagnoze. Pod poremećajima ponašanja odraslih i poremećaja ličnosti pojavila se nova kategorija poremećaja rodni identiteta, koja je uključivala dijagnoze transseksualizam, transvestitizam duplih uloga, poremećaj rodnog identiteta u djetinjstvu i drugi poremećaji rodnog identiteta. Sistem je transrodne i transeksualne osobe nastavio da označava kao bolesne, što će se promijeniti tek 2019. godine, o čemu će kasnije biti više riječi.

Dakle, 17. maj 1990. godine ostao je upamćen kao jedan od najvažnijih dana za savremeni LGBTI pokret. Širom Balkana i svijeta ovaj dan se obilježava od 2005, prvo kao IDAHO – Međunarodni dan borbe protiv homofobije, a sada kao Međunarodni dan borbe protiv homofobije, bifobije, interseksizma i transfobije, ukratko IDABIHOT. Ovo je ujedno i dan kada se velika pažnja vlasti, medija i organizacija civilnog društva usmjerava na pitanja diskriminacije i nasilja nad LGBTI osobama.

2.3 Nevidljivo priznavanje: Dekriminalizacija homoseksualnosti

Devedesete godine donose brojne kontradiktornosti. Sa jedne strane, sa ratovima u bivšoj Jugoslaviji i tranzicijskim procesima dolazi do društvene retradicionalizacije,

rigidnog razumijevanja rodnih uloga i odnosa i do sve veće dominacije homofobičnih stajališta tradicionalnih religijskih zajednica u društvu. Ovakvo okruženje je sve osim povoljno za gejeve, lezbejke, biseksualne i transrodne osobe. S druge strane, '90-e su ostale upamćene i kao decenija kada su sve zemlje Zapadnog Balkana dekriminalizovale homoseksualnost i muške istospolne odnose, tj. kada se učinio prvi korak u transformaciji pravnih sistema, od proganjanja do pravne zaštite gej osoba.

Kao što smo naglasili u prvom poglavlju, od samih početaka socijalističke Jugoslavije, odnos prema homoseksualnosti nije bio jednoznačan, niti se može govoriti o snažnom progonu ili neprekidnoj represiji. Nakon prvih pet-šest godina pritisak policije popušta, suđenja je sve manje i dolazi do određene relaksacije i liberalizacije. Za sve to vrijeme u stručnim se krugovima, a povremeno i u javnosti, vode rasprave o smislenosti i svrishodnosti kažnjavanja istospolnog seksa. Raste broj istaknutih intelektualaca, seksologa i pravnih stručnjaka koji zagovaraju nužnost dekriminalizacije i oko toga se aktivno angažuju, pišu naučne radove i istupaju sa takvim prijedlozima u štampanim medijima. Novim jugoslovenskim ustavom iz 1974. godine, krivično pravo postaje nadležnost republika i autonomnih pokrajina. Usvajaju se republički i pokrajinski krivični zakoni i 1977. godine dolazi i do brisanja krivičnog djela sporazumnog "protuprirodnog bluda" iz krivičnih zakona Slovenije, Hrvatske, Crne Gore i Socijalističke autonomne pokrajine Vojvodine.

Raspadom Jugoslavije, Slovenija, Hrvatska i Crna Gora usvajanjem novih krivičnih zakona samo

potvrđuju raniju odluku da pitanje sporazumnog odnosa između dva muškarca nije tema kojom se trebaju baviti krivični zakoni. Iako se u naučnoj i aktivističkoj literaturi, ali i publikacijama međunarodnih organizacija često može pronaći informacija da je Bosna i Hercegovina homoseksualnost dekriminalizovala u postdejtonskom periodu, usvajanjem krivičnih zakona njezinih federalnih jedinica, Republike Srpske 1996. i Federacije Bosne i Hercegovine 1998. godine, do stvarne dekriminalizacije došlo je ipak za vrijeme socijalističke Jugoslavije. Skupština Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine 1991. izglasala je izmjene Krivičnog zakona i izbrisala krivično djelo sporazumnog "protuprirodnog bluda". Nažalost, u stručnoj literaturi nismo mogli pronaći informacije zašto baš tada dolazi do dekriminalizacije, ali ustaljeno je mišljenje da se radi o zakašnjelom usklađivanju sa odlukama iz drugih jugoslovenskih republika. Godina 1991. je bila godina liberalizacije, uvođenja višestranačja i građanskih prava u bh. ustavni poredak, te se može pretpostaviti da su u tom valu modernizovali i krivični zakon.

Dekriminalizacija u Srbiji, današnjoj Sjevernoj Makedoniji, Albaniji i na Kosovu odvijala se u drugom kontekstu. Vojvodina i Kosovo gube autonomni status 1990. i od tada se Krivični zakon Socijalističke Republike Srbije ponovo primjenjuje na teritoriji cijele Srbije, i u Vojvodini i na Kosovu, uključujući i odredba o protivprirodnom bludu. 1994. godine, u najmračnije doba Miloševićevog režima, dok je Srbija, između ostalog, učestvovala u ratovima u Hrvatskoj i Bosni Hercegovini, došlo je do izmjena krivičnog zakona i dekriminalizacije homoseksualnosti. Do ove promjene

došlo je bez ikakve javne rasprave. Dekriminalizacija je potvrđena i usvajanjem novog Krivičnog zakonika 2005. godine.

Albanija i Makedonija homoseksualnost dekriminaliziraju 1995. i 1996. godine. U ovim zemljama, takođe, izmjene se dešavaju bez velike rasprave i vidljivosti u javnosti. Za razliku od promjena koje su nastupile za vrijeme socijalističke Jugoslavije, ove dekriminalizacije nastupaju djelimično i pod međunarodnim uticajem, imajući na umu integracijske procese ovih zemalja u Vijeće Evrope i njihovo pristupanje Evropskoj konvenciji za ljudska prava. Kosovo će, pod upravnom Privremene administrativne misije Ujedinjenih nacija na Kosovu (UNMIK), 2003. godine dobiti Provizorni krivični zakonik i njime potvrditi dekriminalizaciju homoseksualnosti koju je 1994. godine donijela Skupština Srbije.

Možemo zaključiti da proces dekriminalizacije u većini država Zapadnog Balkana jeste rezultat djelimične promjene stavove među pravnim i medicinskim stručnjacima, ali i rezultat međunarodnog pritiska, naročito zbog pristupanja Vijeću Evrope. Dekriminalizacija nije došla kao ishod značajnih društvenih promjena, kao što je to bio slučaj u nekim državama zapadne Evrope. Tokom '80-ih godina, i kasnije, sudski postupci nisu gotovo uopšte vođeni, tako da se dekriminalizacijom nije mnogo toga *de facto* promijenilo u svakodnevnicima gej, biseksualnih muškaraca i trans osoba. Diskriminatorni stavovi i nasilje su ostali. Većina stanovništva smatrala je i dalje da su gej, biseksualne i trans osobe bolesne i da svoju seksualnu orijentaciju ili rodni identitet treba da drže u svoja četiri zida.

2.4 Stupanje na scenu: Transrodnost

Iako su se i u vrijeme socijalizma povremeno pojavljivala, trans pitanje i trans osobe u '90-im postaju sve vidljivije, i to paralelno kroz medicinu, medije i kulturu. Naročito će dobiti na vidljivosti u Beogradu, tj. u Srbiji uopšte.

Želimir Žilnik, srpski reditelj, 1995. godine je snimio film "Dupe od mramora" (Marble Ass) u kojem je Vjeran Miladinović Merlinka tumačila glavnu ulogu – trans seksualnu radnicu koja živi u predgrađu Beograda sa svojom prijateljicom Sanelom, sanjajući o boljem životu i koja svoje vrlo nasilne mušterije, obuzdava, tješi i emancipira. Film je između ostalog bio prikazan na filmskom festivalu Berlinale u Berlinu, gdje je osvojio glavnu nagradu u gej-lezbejskom filmskom programu – Teddy Award. Inače, na Youtubeu postoji snimak emisije "Stavovi" sa TV Novi Sad Plus iz 1997. godine u kojoj gostuju Merlinka i Sanela, u to vrijeme označavane kao transvestite, vjerovatno u nedostatku adekvatnijeg termina – trans žene. Emisija je snimana pred publikom u studiju i gledano van konteksta sve izgleda potpuno uobičajeno, normalizovano.

Dakle, homoseksualnost od 1990. godine nije više na listi poremećaja, i deseta revizija ICD-a iz iste godine sadrži značajnu reorganizaciju klasifikacijskog sistema, uključujući nove rodne dijagnoze. Uvodi se izraz "poremećaj rodnog identiteta". Razvija se niz kliničkih pristupa transeksualnosti, sistema dijagnostičaranja i kriterijuma, koji su uključivali i pitanja seksualne privlačnosti prema istom spolu, načina oblačenja

i identifikacije sa određenim spolom kod djece i sl. Transrodne i transeksualne osobe i dalje bivaju medicalizovane, a u Beogradu grupa medicinskih stručnjaka vrši promjene spola hirurškim putem, kako se to kolokvijalno govorilo.

Da Zapadni Balkan ima vjekovnu tradiciju odstupanja od postojećeg binarnog rodnog sistema, potvrđuje i tradicija tzv. virdžina ili “zavjetovanih djevice”, na albanskom burrneshi ili virgjinëshë. Prema ovom običaju, koji svoje korijene ima u tumačenju srednjovjekovnog prava, i koji je danas prisutan u Albaniji i pograničnim krajevima Crne Gore, Kosova i Sjeverne Makedonije, u porodicama koje nemaju muško dijete jedno žensko dijete, na zahtjev roditelja ili šire zajednice, preuzima ulogu muškarca, zavjetujući se na celibat, noseći mušku garderobu i ponašajući se kao muškarac. Ovdje je riječ o klasičnoj društveno konstruisanoj pojavi, sa ciljem da se promijeni rodni identitet ženske osobe kako bi se uklopila u patrijarhalna očekivanja. Virdžinama su se bavili antropolozi, ali i umjetnički radnici/e, pa su tako nastajali filmovi i knjige, među kojima i dokumentarac u produkciji kanala National Geographic u okviru svog serijala “Taboo” iz 2002. godine. Socijalistička Albanija nije aktivno suzbijala ovu pojavu, niti je osnaživala, te je tako ova srednjovjekovna tradicija opstala sve do danas. Procjenjuje se da danas još nekoliko desetina virdžina živi u Albaniji. Da nije u pitanju samo albanska tradicija potvrđuje i vijest iz 2016. godine, kada su mediji u regiji izvijestili o smrti posljednje crnogorske virdžine, Stane Cerović. Film srpskog reditelja Srđana Karanovića “Virdžina” iz 1991. godine je približio širokoj javnosti ovu temu. Iako transrodne osobe danas

žive u drugačijem razumijevanju roda i rodni uloga, važno je sačuvati sjećanje na ovu tradiciju.

Trans aktivizam, kao što ćemo vidjeti u narednom poglavlju, neće pronaći značajno mjesto u aktivističkim počecima '90-ih, koji je fokus stavio na potrebe i prava gej i lezbejske zajednice. Države Zapadnog Balkana u '90-im godinama na Balkanu ne prepoznaju ni pravno a ni društveno trans osobe, na taj način potiču nevidljivost ali i stigmatizaciju i nasilje, što na kraju dovodi do sistemske diskriminacije trans ljudi, jer ne postoje zakoni koji se odnose na promjenu imena i ličnih podataka, niti na pristup zdravstvenim pravima. Prošlo je još dvadesetak godina dok su se desile društvene i političke promjene koje su, barem malo, unaprijedile položaj rodno nekonformnih, transrodnih i transeksualnih osoba.

2.5 Razvoj gej-lezbejskog aktivizma

Politička i ekonomska liberalizacija na Zapadnom Balkanu donosi i početke stvaranja aktivističkog pokreta. Prave se mali koraci u cilju stvaranja civilnog društva i zagovaranje ljudskih prava LGBT osoba, većinom ipak fokusirani na gejeve i lezbejke, sa ograničenim razumijevanjem za potrebe i prava biseksualnih i trans osoba. Centralna dešavanja se svakako svode na Beograd, imajući na umu da ostali dijelovi Zapadnog Balkana prolaze ili kroz ratove i postratnu obnovu, ili im jednostavno nedostaje masovnost, iz koje nastaju različite aktivističke grupe, pa i one za unapređenje prava LGBT osoba.

Donekle pod uticajem dešavanja u progresivnoj Ljubljani, beogradski aktivizam svoje početke bilježi na

sastancima u poznatom beogradskom hotelu Moskva 1990. godine. Iz okupljanja aktivista i aktivistkinja početkom 1991. osniva se grupu za afirmaciju lezbejskih i gej ljudskih prava i kulture Arkadija. Prva akcija Arkadije je bilo pismo, koje je poslano svim gej i lezbejskim organizacijama i grupama, koje otvoreno osuđuje radikalizaciju društva i militarizam. Osnovni cilj ovog udruženja svakako je bila dekriminalizacija homoseksualnosti, a njegove tadašnje aktivnosti bile su svedene na zagovaranje u medijima i nekoliko protesta zbog političke zloupotrebe homoseksualnosti. Arkadija nije imala svoje prostorije, niti stalne izvore finansiranja, a njihove proteste su skoro isključivo prenosili nezavisni mediji i neke feminističke publikacije u Beogradu.

Aktivisti i aktivistkinje Arkadije su često davali izjave za medije, pisali su za novine, učestvovali u televizijskim i radio emisijama, a saradivali su i u emisiji Dee Gay, koja je emitovana na beogradskom radiju B-92, kao i u emisijama drugih radio stanica, koje su u okviru noćnog programa u nekoliko navrata kao temu imale homoseksualnost. S obzirom da je osnovana u vrijeme raspada SFRJ i u vrijeme početka rata, aktivisti i aktivistkinje Arkadije su postepeno osvajali javni prostor. Već 1991. godine prvi put je obilježen 27. juni – Međunarodni dan ponosa, u znak sjećanja na Stonewall ustanak u Njujorku. Taj dan je organizovana tribina u Domu omladine u Beogradu, čija je tema bila gej i lezbejski aktivizam, kultura i umjetnost. Iako je izazvala pažnju javnosti, ovaj skup je prošao bez ijednog incidenta. No, sa većom vidljivošću u javnosti, gej-lezbejski aktivizam se susretao i sa većim otporom, koji je uključivao i fizičke napade.

Arkadija je 1993. i 1994. izdala dva broja istoimenog biltena koji su sadržavali teme poput, lezbejskog/gej coming outa, obilježavanja Međunarodnog dana ponosa, dekriminalizacije homoseksualnosti, a dosta pažnje posvećeno je i AIDS-u. U rubrici o kulturi objavljeni su kratki prikazi gej i lezbejskih knjiga, poezije, autentična priča o lezbejskom coming out-u, materijali sa održavnih radionica te, na kraju, anketa Šta Beograđani i Beograđanke misle 'o lezbejkama?'. Bilten je štampan u 350 primjeraka. U okviru beogradskog Centra za ženske studije pokrenute su Lezbejske studije, koje su se izvodile u periodu od 1994. do 1997. godine, a predavačice su bile Lepa Mladenović, Zorica Mršević, Ria Convents iz Belgije, Ingrid Foeken i Anja Mullenbelt iz Nizozemske i Kris Korin iz Velike Britanije. Godina 1994. bila je generalno značajna za gej aktivizam u Srbiji. Pored toga što je došlo do dekriminalizacije dobrovoljnog homoseksualnog odnosa, Arkadija je konačno registrovana kao formalno udruženje građana pri Ministarstvu pravde Savezne Republike Jugoslavije, nakon višegodišnjeg odbijanja vlasti da registruju ovo udruženje.

U martu 1995. godine osnovana je grupa za lezbejska prava Labris, koja je prvo djelovala u okviru Arkadije, ali se naknadno osamostalila. Labris je za cilj imala osnaživanje lezbejki, rad na povećanju lezbejske vidljivosti i povezivanju sa lezbejskim grupama širom Evrope. Aktivistkinje su se okupljale u prostorijama beogradskih ženskih udruženja – Centra za ženske studije, Autonomnog ženskog centra i Žena u crnom – organizovale su sastanke i radionice, te radile na medijskoj promociji lezbejskih prava. Organizacija Labris je u sklopu svog rada 1995. pokrenula svoje novine, koje

izlaze do 2012, a narednih godina je objavljivala knjige poezije i sprovodila istraživanja o stepenu homofobije i lezbofobije u Srbiji. Faktički, Labris je najstarija LGBTI organizacija na Zapadnom Balkanu, koja u kontinuitetu djeluje 25 godina u korist lezbejske i šire LGBTI zajednice u Srbiji.

Dolaskom interneta na Balkan, godine 1998. pokrenut je web sajt Gay-Serbia.com, kao web portal za LGBT zajednicu Srbije i Crne Gore, ali i šire. Po uzoru ove stranice, naročito nakon 2000-te pokreću se kasnije portali i u svim ostalim zemljama Zapadnog Balkana. Iste godine pokrenuta je i Kampanja protiv homofobije za unapređenje položaja lezbejki i gejeva u Beogradu, aktivistička inicijativa koja je imala za cilj da zagovara gej i lezbejska prava.

I pored ovih aktivističkih početaka, realnost je bila mnogo sumornija. U kakvim su okolnostima živjele LGBT osobe u Srbiji pokazuju sjećanja na dva ubistva. Već spomenuti Vjeran Miladinović Merlinka je posljednje godine života provodio živeći u opservatorijumu na beogradskoj tvrđavi Kalemegdanu, gdje se bavio i seksualnim radom, a 2002. godine je napisao i autobiografski roman "Terezin sin". Ubijena je 2003. godine, 22. marta, a za njeno ubistvo, i pored sudskog procesa i očigledne krivice, počinitelj nije kažnjen zbog navodnog nedostatka dokaza. Evo kako su jedne od najčitanijih srpskih dnevnih novina, "Blic", pisale o ubistvu Merlinke: "Vjeran Miladinović prvi se u našoj javnosti deklarirao kao transvestit. Uvek je nosio žensku odeću, mini suknje, visoke potpetice i šminku, navodeći da je godinama, uglavnom u Ulici Gavrila Principa, u blizini pijace Zeleni venac, pružao seksualne usluge raznim

klijentima muškog pola. Pričao je da su njegove mušterije razne životne dobi, od maloletnika do gospode u godinama, kao i da je među njima mnogo porodičnih ljudi i osoba iz našeg javnog života. Ipak, nikada nije imenovao nijednog svog klijenta. U posljednje vreme pričao je da se povukao iz posla, kao i da je našao 'ljubav svog života'. Bio je jedan od glavnih protagonista filma Želimira Žilnika 'Marble Ass', a sa ovim režiserom je saradivao i u filmu 'Lepe žene prolaze kroz grad.' Ubistvo Vjerana Miladinovića Merlinke, tada možda najpoznatije trans osobe sa Balkana, ostalo je nerazrješeno i po okončanju sudskog postupka. Sudsko vijeće je oslobodilo optuženog za ubistvo.

Dejan Nebrigić je bio prvi javno autovani gej muškarac u Srbiji. Pridružio se mirovnim pokretima '90-ih nakon što je odbio mobilizaciju rekavši vojnom psihijatru da je gej. Bio je aktivista, pisac i pozorišni kritičar, a studirao je filozofiju. Godine 1990. Dejan Nebrigić je, zajedno sa lezbejskom aktivistkinjom, Lepom Mladenović i još dvadesetak aktivista, učestvovao u osnivanju već spomenute, prve gej i lezbejske organizacije u Srbiji, Arkadije. Jedan je od osnivača i saradnika anti-militarističkog, mirovnog časopisa "Pacifik", u kome je tokom 1992. i 1993. godine uređivao gej i lezbejsku sekciju. Godine 1993. pridružio se mirovnoj organizaciji Žene u crnom i uređivao je časopis "Žene za mir". Tokom 1998. i 1999. radio je kao izvršni direktor Kampanje protiv homofobije. Noći 29. decembra 1999. godine, na njegov 29. rođendan, Dejana Nebrigića je brutalno ubio Milan Lazarov, bivši partner i sin muškarca koga je Nebrigić početkom 1999. prijavio za ugrožavanje lične bezbjednosti.

Mejnstrim mediji u Srbiji, kao uostalom i drugdje na Zapadnom Balkanu, u '90-im senzacionalistički izvještavaju o LGBT temama, najčešće prenoseći skandale u vezi sa seksualnom orijentacijom poznatih ljudi iz svijeta šou biznisa. Drugi primjeri izvještavanja su u vezi s krivičnim djelima i ubistvima, takođe njegujući senzacionalistički pristup. Iz beogradskog magazina "Vreme" 1999. godine saznajemo da je jednog gej muškarca psihijatar nakon svađe strpao u ludnicu, i jedino zahvaljujući brznoj reakciji aktivista koji su stajali iza Kampanje protiv homofobije ta osoba je spašena prisilne hospitalizacije.

U tom smislu, zabilježen je i zanimljiv slučaj senzacionalističkog izvještavanja na Kosovu. Kako kosovske aktivistkinje Myrvete Bajrami i Vlora Krasniqi bilježe u jednom tekstu: "Ranih 1990-ih godina, redakcija jednog od najpoznatijih časopisa na Kosovu (Koha Ditore) dobila je neobičan e-mail u kojem se spominje vjenčanje dvije žene. Svi su bili šokirani. Vjenčanje je održano u Novom Sadu, u Vojvodini, a kako je stajalo u e-mailu, vjenčale su se Igballe R, Albanka sa Kosova i Rachel iz Engleske." Igballe Rugova je nastavila sa svojim djelovanjem na Kosovu, i postala jedna od centralnih žena ženskog pokreta na Balkanu.

Godinu dana pre dekriminalizacije homoseksualnosti u Albaniji, 1994. osniva se prva aktivistička grupa Gays of Albania, što predstavlja izuzetno važan i hrabar građanski čin. Aktivizam je i dalje bio više u privatnoj sferi, a rijetka medijska pojavljivanja izazivala su visok nivo bijesa i govora mržnje u društvu. Takva je situacija bila i 1995. godine, kada je osnivač ove aktivističke

grupe dao intervju za dnevne novine “Koha Jonë”. Tokom ‘90-ih godina postojala je i mala skupina vrlo mladih pjesnika koji su pokušali uspostaviti oazu avangardnog okruženja u Albaniji. Jedan od njih bio je pjesnik Ilir Belliu, koji je živio u teškom siromaštvu i koji je pronađen mrtav u svojoj 30. godini. U novinarskim krugovima bila je poznata činjenica da je bio homoseksualac. Kristi Pinderi napominje da se ni danas, 20 godina nakon njegove smrti, ne može pronaći ništa o njegovom privatnom životu. Za života je objavio samo jednu knjigu poezije, još dvije su objavljene nakon njegove smrti. Kao omaž ovom pjesniku, naš sagovornik Kristi Pinderi je preveo specijalno za ovu knjigu sa albanskog na engleski jezik jedan Ilirov stih:

Për në ishullin e njeriut / Towards the island of man
 duke udhëtuar, / traveling,
 pata frikë / i got scared
 mos më vërente i vdekuri, / being seen by the dead man,
 dhe u struka / and I hid
 në ekzistencë./ in the existence.

Situacija vezana za LGBT aktivizam u ‘90-im je sveukupno mračna i ograničena velikim dijelom na dešavanja u Beogradu. U drugim regionalnim centrima u BiH, Crnoj Gori, Makedoniji, Albaniji i na Kosovu LGBT zajednica svakako postoji i opstaje, ali većinom u *svoja četiri zida*. Nažalost, nismo pronašli zabilješke o značajnim događajima ili većim aktivističkim grupama.

Korištena literatura

- Damir Banović i Vladana Vasić (2013): Seksualna orijentacija i rodni identitet: pravo i praksa u BiH. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Myrvete Bajrami/Vlora Krasniqi (2012): LGBT pokret na Kosovu, u Aida Spahić i Saša Gavrić (priredili): Čitanka LGBT ljudskih prava, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Bojan Bilić i Marija Radoman (priredili, 2018): Sestrinstvo i jedinstvo. (Post)jugoslo(a)venski lezbe(i)jski aktivizam. Novi Sad: Meditteran Publishing.
- Jelisaveta Blagojević i Olga Dimitrijević (priredile, 2004): Među nama. Neispričane price gej i lezbejskog života. Beograd: Hartefakt Fond.
- Jack Dreschner (2015): Queer diagnoses revisited: The past and future of homosexuality and gender diagnoses in DSM and ICD, u *International Review of Psychiatry*, October 2015; 27(5): 386–395.
- Svetlana Đurković (2007): Nevidljivo Q? Pitanje ljudskih prava i potreba LGBTIQ osoba u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Udruženje Q.
- Sonja Gočanin: Počeci LGBTI organizovanja u Srbiji – Pismo iz Slovenije koje je pokrenulo istoriju, u Jelisaveta Blagojević/Olga Dimitrijević (2014, priredile): Među nama. Neispričana priča gej i lezbejskog života. Beograd: Hartefakt Fond.
- Michael Kirby (2000): Psychiatry, Psychology, Law and Homosexuality – Uncomfortable Bedfellows, u *Psychiatry, Psychology and Law*, 7, 2, 139-149.
- Marija Savić (2011): Istorija LGBT aktivizma u Srbiji u Saša Gavrić/Lejla Huremović/Marija Savić (priredili): Čitanka lezbejskih i gej ljudskih prava. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Fondacija Heinrich Boell.
- UNDP (2017): Being LGBTI in Eastern Europe. Serbia Country Report.

Intervjui i online članci:

- Intervju dr. sc. Franko Dota: Žrtve progona homoseksualaca u Jugoslaviji trebaju postati dio našeg sjećanja (2017): <https://www.crol.hr/index.php/politika-aktivizam/8989-intervju-dr-sc-franko-dota-zrtve-progona-homoseksualaca-u-jugoslaviji-trebaju-postati-dio-naseg-sjecanja>
- Preminula posljednja crnogorska virdžina (2016): <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/preminula-poslednja-crnogorska-virdzina/fw1hyqy>
- Stephen Vider and David S. Byers (2015): A Half-Century of Conflict Over Attempts to 'Cure' Gay People. <https://time.com/3705745/history-therapy-hadden/>

3. EVROPEIZACIJA I DEMOKRATIZACIJA: RAZVOJ LGBTI POKRETA I PRAVA NAKON 2000.

3.1 Istorijske i društvene prilike

Novi milenij na Zapadnom Balkanu donosi velike promjene i stalne turbulencije. Potpisivanjem Ohridskog okvirnog sporazuma u avgustu 2001. godine, između predsjednika Makedonije i predsjednika četiri najveće političke stranke etničkih Makedonaca i etničkih Albanaca, okončava se i posljednji oružani sukob na Balkanu. Period ratovanja i oružanih sukoba u bivšoj Jugoslaviji započet 1991. godine u Sloveniji, završio se u Makedoniji 2001. godine.

Dugo očekivane demokratske promjene u Srbiji dogodile su se 2000. godine. Pod pritiskom velikih demonstracija, Slobodan Milošević priznaje da je izgubio izbore za predsjednika Savezne Republike Jugoslavije. Koalicija Demokratske obnove Srbije odnosi tanku pobjedu. Zoran Đinđić je u januaru 2001. godine postao premijer Srbije. Srbijom se širio duh optimizma, što je imalo veliki uticaj i na LGBT aktivizam. Vrijeme je pokazalo da ove promjene nisu bile održive. Srbija je u naredne dvije decenije prošla kroz različite političke uspone i padove, a 2012. godine današnji predsjednik Srbije, i predsjednik Srpske napredne stranke, Aleksandar Vučić, uspostavlja temelje svoje višegodišnje vlasti. I pored pritiska opozicije, Vučićeva dominacija u političkim procesima u Srbiji ostaje neupitna.

Opšti izbori u jesen 2000. godine u Bosni i Hercegovini na vlast dovode Demokratsku alijansu za promjene, koaliciju predvođenu multinacionalnom Socijaldemokratskom partijom BiH. Pod pritiskom međunarodne zajednice, po prvi put nakon rata, na vlasti nisu nacionalne stranke (bošnjačka Stranka demokratske akcije, Srpska demokratska stranka i Hrvatska demokratska zajednica BiH), a Demokratska alijansa za promjene formira državnu vladu sa tada umjerenim srpskim strankama: Savezom nezavisnih socijaldemokrata i Partijom demokratskog progresa. Ova promjena je bila kratkotrajna, jer već od jeseni 2002. godine vlast ponovo preuzimaju nacionalističke stranke što se nije promijenilo do danas. Bosanskohercegovački konsocijacijski politički sistem reprodukuje nacionalističku ideologiju i tako na vlast redovna vraća nacionalne, desničarske i stranke desnog centra. Nakon 2006. godine, kada međunarodna zajednica donosi odluku da aktivnost Visokog predstavnika svede na minimum bez uplitanja u dnevopolitička dešavanja, nametanja zakona i uklanjanja sa političke scene nepoželjnih političara, u BiH nastupa faza stagnacije i opšteg nazadovanja. Od tada dominiraju nacionalistička politika, vaninstitucionalno odlučivanje i koruptivne političke prakse. Dugo očekivane ustavne reforme su izostale, a iz današnje perspektive BiH nikad nije bila dalja od suštinskih reformi.

Nakon NATO bombardovanja Savezne Republike Jugoslavije i donošenja UN Rezolucije 1244, na Kosovu se krajem 1999. godine uspostavlja uprava Ujedinjenih nacija. Srpska civilna vlast, policija i vojska se povlače, i stvara se faktički nezavisan politički sistem, sa provizornim ustavom, institucijama i pravnim sistemom.

Kosovo dobija svoju Skupštinu, predsjednika, vladu, sudstvo i lokalnu samoupravu. Nakon neuspjelih pregovara između Beograda i Prištine, Skupština Kosova, uz mentorstvo i veliku podršku Zapadnih sila, početkom 2008. godine proglašava nezavisnost i iste godine donosi svoj Ustav. Ujedno i jedini ustav na Zapadnom Balkanu koji eksplicitno zabranjuje diskriminaciju na osnovu seksualne orijentacije. Prvih godina nakon proglašenja nezavisnosti novu državu priznaje veliki broj zemalja članica Ujedinjenih nacija, ali nakon 2015. godine taj proces počinje da stagnira. Nakon što je nekoliko država naknadno povuklo priznanje, broj država koje imaju diplomatske odnose sa Kosovom se kreće oko 110. Kosovo nije dio Vijeća Evrope, OSCE-a niti Ujedinjenih nacija, što predstavlja posebne izazove kada je riječ o potpunoj primjeni standarda za zaštitu ljudskih prava, koje su razvile ove i druge međunarodne organizacije. Iako se već godinama najavljuje sveobuhvatni sporazum između Beograda i Prištine, uz posredovanje Evropske unije i pod pritiskom SAD-a, do danas do ovakvog sporazuma nije došlo, ali su potpisani značajni sektorski sporazumi.

Već spomenutim Ohridskim okvirnim sporazumom 2001. zaustavlja se konflikt i Makedonija pristupa ustavnim promjenama koje su ovoj državi omogućile konsocijacijski politički sistem. Od tada pa do danas na vlasti je uvijek koalicija predvođena lijevim Socijaldemokratskim savezom Makedonije (SDSM) ili koalicija predvođena desničarskom Unutrašnjom makedonskom revolucionarnom organizacijom – Demokratske partije za makedonsko nacionalno jedinstvo (VMRO-DPMNE). Od 2008. godine njihov partner iz spektra albanskih stranaka

je Demokratska unija za integraciju. VMRO-DPMNE i Nikola Gruevski vladaju Makedonijom od 2006. do proljeća 2017, kada se desila ponovna smjena vlasti. Dolaskom SDSM-a, Makedonija i Grčka rješavaju sukob star gotovo tri decenije i Makedonija 2019. dobija novo ime države – Sjeverna Makedonija. LGBT zajednica pamti vladavinu VRMO-DPMNE po pokušajima da se u ustavu brak definiše kao zajednica žene i muškarca, po ograničenoj pravnoj zaštiti, bez eksplicitnog spominjanja seksualne orijentacije i rodnog identiteta, i po neprocesuiranju višestrukih homofobnih napada na LGBT centar za podršku u Skoplju.

Bipolarna podjela političkog spektra nije prisutna samo u Sjevernoj Makedoniji. Slična situacija je u Albaniji, gdje se nakon pada socijalističkog sistema, borba za vlast vodi između koalicija koje okupljaju desna Demokratska partija i lijeva Socijalistička partija, te u prosjeku na svakih osam godina dolazi do smjene vlasti. Albanija se uspješno transformisala od najzastavrenije države Evrope u zemlju koja prolazi tranziciju u modernu demokratiju. I pored toga što je članica NATO saveza, vlast u Tirani je pod stalnim pritiskom opozicije i kritikom međunarodne zajednice.

Jedina država u kojoj nije došlo do smjene vlasti sve ovo vrijeme u periodu kojim se u ovoj knjizi bavimo je Crna Gora.⁸ Demokratska partija socijalista Crne Gore, na čelu sa Milom Đukanovićem, na vlasti je od prvih višestranačkih izbora 1990. Ova stranka je

⁸ Za vrijeme uređivanja ove knjige za objavu, u Podgorici se odvijaju pregovori između opozicionih političara, čiji ishod će potencijalno biti sama smjena vlasti. Demokratska partija socijalista Crne Gore će se sa velikom vjerovatnoćom pronaći na opozicionim klupama u Skupštini Crne Gore.

prošla različite tranzicije, i u kontinuitetu, zajedno sa koalicionim partnerima, vlada ovom državom sve do 2020. Samostalnost Crne Gore, crnogorski nacionalizam, evroatlantske integracije i potpuno odvajanje od političkog Beograda su neki od stubova koji su dominirali politikom. Potpuna posvećenost integracijama u EU imaće i veliki učinak na ostvarivanje ravnopravnosti LGBT osoba u ovoj državi. Iako je u pitanju tradicionalno društvo, sa konzervativnim razumijevanjem rodni uloga i rodne ravnopravnosti, ova zemlja demonstrira zavidan napredak kada je riječ o pravima LGBTI osoba. O tome će biti više riječi u narednim poglavljima.

Evropska unija je 2003. godine na samitu u Solunu potvrdila raniju odluku i poslala jasnu poruku da je zemljama Zapadnog Balkana mjesto u evropskoj porodici. Od tada, pa do danas, samo je Hrvatska, uz značajnu podršku zapadnih sila, uspjela da ispuni uslove za članstvo, i 2013. godine je postala 28. članica i posljednja država koja je primljena u EU. Ostalih šest zemalja Zapadnog Balkana, koje su primarni predmet naše knjige, su i dalje dio integracijskih procesa, ali su daleko od punopravnog članstva. Moć EU integracija, uz primjenu tzv. uslovljenosti (conditionality) značajno je oslabila, a balkanske države se u naučnim studijama i izvještajima međunarodnih organizacija sve više prepoznaju kao neuspjele države (failed states), zarobljene države (captured states), iliberalne demokracije (illiberal democracies), izborne autokratije (elected authocracy) ili hibridni režimi (hybrid regimes). Sve te političke promjene i turbulencije imaju veliki uticaj i na nivo zaštite ljudskih prava LGBTI osoba kao i na njihovu svakodnevicu.

Tabela: Napredak u Evro-atlantskim integracijama zemalja Zapadnog Balkana

	Albanija	BiH	Crna Gora	Kosovo	Sjeverna Makedonija	Srbija
Članstvo u Vijeću Evrope	1995.	2002.	2007.	-	1995.	2003.
Članstvo u NATO-u	2009.	Akциони plan za članstvo, 2018.	2017.	-	2020.	Nema namjeru da postane članica.
Ugovor o stabilizaciji i pridruživanju sa EU stupa na snagu	2009.	2015.	2010.	2016.	2004.	2013.
Status zemlje kandidatkinje	2014.		2010.		2005.	2012.
Otpočinjanje pregovora sa EU	2020.		2012.		2020.	2014.

3.2 LGBTI prava su ljudska prava: Razvoj standarda za ljudska prava LGBTI osoba

Pokazalo se da su '90-e godine bile važne za dekriminalizaciju homoseksualnosti i prestanak medikalizacije gej osoba, a 2000-e su bile godine kada se na međunarodnom nivou konačno razvijaju i razrađuju standardi za zaštitu i promociju ljudskih prava lezbejki, gejeva, biseksualnih, transrodnih i interspolnih osoba, a nevladine organizacije ih na Zapadnom Balkanu preuzimaju svoj rad velikim dijelom zasnivaju na ovim standardima.

Na nivou Ujedinjenih nacija, u periodu nakon Drugog svjetskog rata, usvojeni su različiti univerzalni dokumenti koji se tiču ljudskih prava, kao što su Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima ili Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (oba iz 1966), Konvencija o eliminaciji

svih oblika rasne diskriminacije (1966), Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije protiv žena (1979) ili Konvencija o pravima djeteta (1989), postavljajući temelje za nacionalne politike i zakone. Ipak, važno je naglasiti da ni jedan od ovih sporazuma eksplicitno ne spominje seksualnu orijentaciju, rodni identitet i spolne karakteristike. Od 2006. godine počinju da se vode diskusije o pravima LGBTI osoba, koje uključuju i rezolucije i zajedničke izjave u Generalnoj skupštini i Vijeću za ljudska prava. Iste svjedoče o postepenom prisustvu rasprave o pravima LGBTI osoba u UN tijelima. Ipak, najveći uspjeh predstavlja imenovanje Nezavisnog eksperta za zaštitu od nasilja i diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta 2016. godine od UN-ovog Vijeća za ljudska prava. Nakon 2010. godine postepeno i pitanje prava interspolnih osoba postaje tema o kojoj se razgovara na UN-ovim komitetima.

U nedostatku posebnog dokumenta koji sistematično uspostavlja standarde za zaštitu i promociju ljudskih prava LGBTI osoba, grupa nezavisnih stručnjakinja i stručnjaka za ljudska prava, u novembru 2006. godine izradila je Jogjakartske principe (Yogyakarta Principles), dokument koji detaljno tumači i razrađuje postojeće opšte standarde za ljudska prava i tumači ih iz perspektive seksualne orijentacije i rodnog identiteta. Dokument je nazvan po mjestu održavanja ekspertskog sastanka, gradu Yogyakarta u Indoneziji. Principi su dopunjeni 2017. godine, tako da sada uključuju i pitanja vezana za rodno izražavanje i spolne karakteristike sa ciljem bolje zaštite transrodnih i interspolnih osoba. Jogjakartski principi objašnjavaju ono što je očigledno, a to je da sva prava iz UN dokumenata važe i za LGBT

osobe, uključujući princip ravnopravnosti i nediskriminacije, pravo na ličnu sigurnost, slobode izražavanja, udruživanja i okupljanja, slobodu kretanja, pravo na privatni i porodični život, kao i ekonomska, socijalna i kulturna prava. Iako ovaj dokument nikada nije usvojila UN-ove Generalna skupština ili Vijeće za ljudska prava, njega redovno koriste i citiraju različiti UN komiteti i UN-ovi specijalni izvjestitelji, kao i LGBTI aktivisti/kinje širom svijeta. Neosporno je da su ovi Principi doprinijeli inkluzivnijem razumijevanju ljudskih prava i shvatanju da se ona ne mogu primjenjivati selektivno kada su LGBTI osobe u pitanju. Dokument je generalno naišao na pozitivnu recepciju, ali je bez obzira na svoju neobavezujuću formu bio i napadan od vlada država koje imaju diskriminatorne zakone prema LGBTI osobama, naročito od određenih država Afrike i Azije.

Nešto je bolja situacija kada je riječ o standardima na nivou Vijeća Evrope. Centralnu ulogu je svakako igrao Evropski sud za ljudska prava u Strazburu koji je od '80-ih a naročito od 2000-ih u desetinama slučajeva utvrdio diskriminaciju na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta. Slučajevi poput *Norris vs. Irska* (1988) uspostaviće standard obaveze dekriminalizacije istospolnih odnosa između punoljetnih muškaraca. Mnogi drugi slučajevi će potvrditi i pravo na javno okupljanje i udruživanje, pravo na pravnu regulaciju i zaštitu istospolnih životnih zajednica (slučajevi *Schalk i Kopf vs. Austrija* i *Oliari i drugi vs. Italija*), a i samo pravo na rodni identitet i pravno priznavanje rodnog identiteta bez sterilizacije trans osoba.

Među mnogim LGBTI slučajevima koji su se našli pred sudom u Strazburu je i jedini slučaj sa područja

Zapadnog Balkana: “X vs. bivša jugoslovenska republika Makedonija”, u kojem je početkom 2019. donesena odluka. U ovom slučaju, transrodni muškarac, koji je od strane specijalističke klinike u Beogradu dobio dijagnozu o “transeksualizmu” i započeo hormonalnu terapiju, nije bio u mogućnosti da promjeni oznaku spola i jedinstveni matični broj u svojim ličnim dokumentima. I pored višestrukih žalbi i suđenja, njegov zahtjev je bio odbijen. Sud je utvrdio da su mu povrijeđena prava o privatnom životu, zagarantovana u člana 8. Evropske konvencije. I pored aktivističkog zagovaranja Sjeverna Makedonija nije uspjela osigurati adekvatne izmjene pravnog okvira. Pomenutoj osobi je omogućena promjena oznake spola, ali za sve buduće slučajeve zakon je ostao nejasan. Druge slučajeve sa Zapadnog Balkana možemo očekivati u narednom periodu, imajući na umu da se sve više LGBTI osoba, grupa i parova odlučuje na strateška parničenja, sa ciljem da se dođe do zakonskih promjena na osnovu dobivenih tužbi.

Godine 2010. Odbor ministara Vijeća Evrope usvaja Preporuku CM/Rec(2010)5 Odbora ministara/ministrica državama članicama o mjerama za suzbijanje diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta. Iako se radi samo o preporuci, ovaj dokument možda na najsistematičniji način definiše šta države članice Vijeća Evrope moraju uraditi, kada govorimo o zaštiti od diskriminacije i nasilja, porodičnom životu, prilagodbi spola, ali i ravnopravnosti u oblasti zapošljavanja, obrazovanja, zdravstva, stanovanja i sporta. Države članice su do sada dva puta izvještavale o poduzetim mjerama. U državama Zapadnog Balkana ovaj dokument se koristi često za zagovaranje

konkretnih mjera i promjena. Posljednja Strategija za unapređenje kvalitete života LGBTI osoba u Crnoj Gori za period od 2019 do 2023. godine se tako poziva na ovu preporuku, a prva strategija, za period 2013-2018. se u potpunosti zasnivala na istoj.

Za zemlje Zapadnog Balkana od značaja su svakako i standardi Evropske unije. Povelja Evropske unije o temeljnim pravima iz 2000. godine eksplicitno zabranjuje diskriminaciju na osnovu seksualne orijentacije. Ovo je ujedno i jedan od rijetkih međunarodnih dokumenata koji u osnovama na kojima je zabranjena diskriminacija spominje seksualnu orijentaciju. 2000. godine done-sena je i direktiva 2000/78/EC o uspostavljanju opšteg okvira za jednaki tretman pri zapošljavanju i obavljanju zanimanja. Standardi iz ove direktive se preuzimaju i prenose u nacionalno zakonodavstvo širom EU, ali se na njih moraju obavezati i države koje su u procesu pridruživanja Evropskoj uniji. Nacrt Direktive o provedbi principa o jednakom tretmanu osoba neovisno od vjeroispovijesti, uvjerenja, invaliditeta, dobi ili seksualne orijentacije, tzv. Direktiva o jednakom tretmanu, izrađena je još 2008. godine, te je izglasana od Evropskog parlamenta, ali do danas nije dobila podršku Vijeća Evropske unije, te stoga nije mogla stupiti na snagu. Za Zapadni Balkan posebnu ulogu igraju i pregovarački procesi za članstvo jer se kroz poglavlja pregovora na dnevni red stavljaju i prava LGBTI osoba. Kao što smo u ovoj knjizi pokazali, vizna liberalizacija za zemlje Zapadnog Balkana je najbolji primjer kako Evropska unija uspijeva usloviti zakonske izmjene.

U borbi za ljudska prava LGBTI osoba važnu ulogu igra ILGA Europe, krovna evropska LGBTI organizacija

civilnog društva sa sjedištem u Briselu. ILGA Europe je mnogim organizacijama, naročito na početku njihovog djelovanja, kao što je slučaj sa organizacijama npr. u Albaniji, BiH i Crnoj Gori, pomogla na izgradnji kapaciteta, umrežavanjem sa EU institucijama, kao i malim novčanim sredstvima. ILGA Europe je odigrala važnu ulogu i u tome da aktivistkinje i aktivisti na Zapadnom Balkanu shvate značaj EU integracijskih procesa i da bolje razumiju sve pravne mehanizme koji postoje na nivou EU i Vijeća Evrope.

Ipak, do danas niti jedna međunarodna organizacija nije donijela sveobuhvatni i obavezujući dokument, poput konvencije, za zaštitu i promociju prava LGBTI osoba. Ne samo da su Ujedinjene nacije, zbog rigidnih stavova velikog broja zemalja iz Afrike i Azije, daleko od toga da izrade i usvoje neku formu konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije LGBTI osoba, isto nažalost važi i za Vijeće Evrope. Koliko je samo evropski kontinent podijeljen u vezi sa provedbom progresivnih politika u vezi sa rodnom ravnopravnošću, imali smo priliku vidjeti prilikom javnih rasprava o ratifikaciji Istanbulske konvencije u državama centralne i istočne Evrope. Biće potrebno još vremena prije nego što se stvore okviri za usvajanje jedne sveobuhvatne i obavezujuće LGBTI konvencije, a do tada aktivistički pokreti sa Zapadnog Balkana se moraju osloniti na manje obavezujuće dokumente, stvaranje političke volje i strateško parničenje pred sudom u Strazburu.

3.3 Aktivizam po zapadnim standardima: Osnivanje i razvoj LGBTI udruženja

Tokom 2000-tih LGBTI aktivizam se razvija u svim državama Zapadnog Balkana i postaje integralni dio civilnog društva. U većini slučajeva, aktivizam se manifestovao kroz registrovane organizacije civilnog društva, a u nekim slučajevima i u formi aktivističkih grupa i mejnstrim organizacija za zaštitu i promociju ljudskih prava generalno, kojima je rad na unapređenju ljudskih prava LGBTI osoba bio samo jedan od ciljeva. U mnogim državama su važnu ulogu imali i programi za suzbijanje HIV/AIDS-a, u okviru kojih su osnivani *drop in* centri, u kojima se radilo sa zajednicom i stvarao sigurni prostor za LGBTI osobe. Ovo je naročito veliki pozitivan uticaj imalo na gej muškarce i trans zajednicu. Važnu ulogu će imati i ambasade, međunarodni NGO-ovi i razvojni programi koji su od 2000-ih povećali i finansijsku pomoć za LGBTI projekte. Dostupnost inostranog finansiranja omogućila je profesionalizaciju LGBTI aktivizma, ali je kao posljedicu imala i djelimično odvajanje organizacija od same zajednice. Sve ovo zajedno je dugoročno LGBTI organizacije, sa još nekim organizacijama koje zagovaraju ljudska prava, svrstalo u grupu tzv. *stranih plaćenika*, kako ih desničarske i neke druge grupe na Zapadnom Balkanu nazivaju od tada.

Osnivanjem Arkadije i Labrisa u '90-im godina, postavljeni su temelji za daljnje širenje LGBTI aktivizma u Srbiji. Iz Arkadije 2001. godine se razvija i Gayten-LGBT, koji 2019. mijenja ime u Geten, inspirisan svijetom androginih bića opisanom u knjizi spisateljice Ursule Le Gvin "Leva ruka tame". Gejten je

gej-lezbejski aktivizam učinio inkluzivnim i za trans zajednicu, a ova organizacija je uz Labris danas najstarija u Srbiji. Srbija je svakako mjesto gdje se pojavljivao i djelovao najvjerovatnije i najveći broj organizacija i grupa. Veliki dio njih, poput Novosadske lezbejske grupe "Izađi" djelovao je i van glavnog grada, naročito u Novom Sadu, Nišu, Kragujevcu i Šapcu. Osnivaju se specijalizovane organizacije koje se fokusiraju na osnaživanje zajednice ali i na zagovaranje prema institucijama, organizacije koje se bave isključivo pravima trans osoba, interspolnih osoba, ili se bave lezbejskom unutar romske zajednice. Nastaju i nestaju grupe i nevladine organizacije koje rade na promociji LGBTIQ identiteta kroz umjetnost i kulturu, a Beograd postaje mjesto gdje se intenzivno radi i na akademskoj i naučnoj promociji kvir studija. Ipak, uz sve napore, mali broj organizacija je stvarno uspio da izgradi kontinuitet i svoje uporište unutar LGBT zajednice. Većina organizacija se svodila na rad nekoliko ključnih aktivističkih ličnosti, čijim izlaskom iz aktivizma ili odlaskom iz zemlje, i same organizacije nestaju. Labris je svakako jedan od nekoliko najsvjetlijih primjera kontinuiteta – bez obzira na promjene koje su se odvijale u organizaciji i sastavu tima, i pored padova i uspona, ova organizacija i dalje djeluje.

Činjenica da Beograd danas ima dva Prajda, zvanič- ni i kontra-Prajd, Prajd info centar koji radi tokom cijele godine u samom centru grada, mjesečni LGBT časopis, kao i dugogodišnji festival LGBT filma Merlinka, govori o značajnom prisustvu LGBT života u srpskom mainstreamu, ali i o raznolikosti i ideološkoj podjeli unutar samog LGBTI pokreta. Iz saradnje LGBTI organizacija sa drugim organizacijama civilnog društva proizašli su

i konkretni prijedlozi za zakone o rodnom identitetu i registrovanim istospolnim zajednicama, značajno ranije nego što su državne institucije i pomislile da rade na ovim zakonskim rješenjima, pokazavši tako i potencijal koji je prisutan u samom aktivističkom pokretu u Srbiji. O ovome će kasnije biti više riječi.

LGBTI aktivizam Crne Gore, Makedonije i Bosne i Hercegovine je sve ovo vrijeme bio pod određenim uticajem iz Srbije i susjednih država. Tokom 2003. godine osniva se prva LGBT organizacija u Crnoj Gori – Slobodna duga, koja postavlja važne temelje za zajednicu ali ne opstaje dugo. U drugoj deceniji novog milenija nastaju LGBT Forum Progres i Queer Montenegro. Crna Gora je dobar primjer gdje su organizacije koje se bave ljudskim pravima generalno, učinile mnogo na vidljivosti i prihvatanju LGBT osoba. Tako organizacije poput Juventasa iz Podgorice provode značajne bazične aktivnosti sa institucijama ali sa samom LGBT zajednicom, stvarajući sigurni prostor za samostalni razvoj LGBTI aktivizma. Juventas i organizacije okupljenje oko neformalne Koalicije Zajedno za LGBT prava, bile su i pokretači procesa izrade prvog vladinog akcionog plana za unapređenje položaja LGBTI osoba u Crnoj Gori. Zanimljiv je i odnos civilnog društva sa vlastima. Naime, dok se Crna Gora, u poređenju sa drugim državama, kontinuirano pokazuje kao otvorena za ljudska prava LGBTI osoba, sam odnos vlasti i civilnog društva nije uvijek bio kooperativan. Preferencije određenih vladinih predstavnika za pojedine organizacije civilnog društva i naznake *pink washinga* naišle su na oštru kritiku mejnstrim aktivizma. Iako se radi o brojčano najmanjem društvu na Balkanu, unutar LGBTI pokreta

nastale su specijalizirane organizacije čiji je fokus bio na pravima lezbejki, biseksualnih i kvir žena (Udruženje Stana) kao i na pravima trans, interspolnih i rodno varijantnih osoba (Asocijacija Spektra). Crna Gora je vrlo rano imala drop-in centre i skloništa za LGBTI osobe žrtve nasilja. Ipak, u posljednjih nekoliko godina dobra saradnja vlasti i civilnog društva pokazala je konkretne rezultate, ne samo kada je riječ o usvajanju i provođenju akcionih planova, zakona i organizovanju bezbjednih parada ponosa, već i kada su u pitanju konkretne, specijalističke potrebe LGBTI osoba, kao što je finansiranje troškova prilagodbe spola kod transeksualnih osoba i finansiranje programa za zajednicu iz javnih budžeta ministarstava.

U isto vrijeme kada je počeo LGBTI aktivizam u Crnoj Gori, i u Makedoniji se formiraju prve organizacije. Godine 2003. nastaje EGAL (Equality for Gays and Lesbians), a 2004. godine MASSO. Svaka na svoj način, ove organizacije postavljaju temelje aktivizma. Tokom 2007. nastaje Koalicija za seksualna i zdravstvena prava marginaliziranih zajednica – Margini. Uz njih od 2012. godine djeluju LGBTI centar za podršku, kao ogranak Helsinškog komiteta, i LGBT United, organizacija iz Tetova, a od 2013. godine i Subverzivni front. Iste godine, 2013. nastaje i Nacionalna mreža za borbu protiv homofobije i transfobije. Djelovanjem koalicije Margini ostvarila se značajna veza između ljudskih prava LGBTI osoba i seksualnih i zdravstvenih prava, kao i prava osoba koje su korisnici/e droga, seksualnih radnica/radnika i ljudi koji žive s HIV-om. Subverzivni front svoje djelovanje zasniva na podršci mentalnom zdravlju LGBTI osoba, što je umnogome pomoglo osnaživanju

marginaliziranih zajednica i zalaganju za bolje politike i prakse institucija. Dugogodišnja vlast desničarske koalicije oko političke stranke VMRO-DPMNE i stalni udari na prava žena i LGBTI osoba, uticale su na uspostavljanje jake veze između LGBTI i feminističkog pokreta. Tako nastaju nove neformalne grupe, a feminističke inicijative postaju uporište, naročito, lezbejskog aktivizma.

U Bosni i Hercegovini je 2004. godine registrovana prva organizacija za LGBTI i kvir prava – Udruženje Q. Udruženje je nastalo iz neformalne inicijative koja je djelovala skoro dvije godine. Udruženje Q se, u to vrijeme jedina LGBT organizacija u BiH, bavilo psihološkim i pravnim osnaživanjem zajednice, učestvovalo je u nacionalnom i međunarodnom zagovaranju, pojavljivalo se u medijima, i djelovalo na regionalnom nivou u jugoistočnoj Evropi (SEE Q mreža). Važan, prelomni trenutak je svakako bio Queer Sarajevo Festival 2008. godine, koji je ogolio spremnost desničarskih grupa da se organizuju i šire nasilje i nespремnost države da zaštiti festival kvir kulture i umjetnosti. Udruženje Q nakon nekog vremena prestaje sa aktivnim djelovanjem i u BiH nastaje period bez ijedne aktivne organizacije. Tek 2010/2011. godine Sarajevski otvoreni centar popunjava ovaj aktivistički prostor. Organizacija djeluje i danas, kombinujući LGBTI aktivizam sa radom na ženskim i uopšte ljudskim pravima. Uz njih, trenutno aktivni su i Tuzlanski otvoreni centar, Fondacija Cure i Okvir iz Sarajeva, te Kvart iz Prijedora. Druge inicijative pa i udruženja, koja će nastajati u Sarajevu, Mostaru, Zenici, Bihaću, Tuzli i Banjoj Luci nažalost neće opstajati i nakon nekoliko mjeseci ili godinu ili dvije nestaju

u potpunosti sa scene. Pojavljivanje i nestajanje LGBTI inicijativa naravno nije samo odlika aktivizma u BiH nego njegova karakteristika i u drugim državama Zapadnog Balkana.

Zanimljiv razvoj se svakako odigravao na Kosovu. Nakon 1999, dolaskom UN uprave, civilno društvo na proporcionalno malom Kosovu dobija veliku podršku. I dok se na političkom i zakonskom nivou odvijaju vrlo progresivne aktivnosti, kroz npr. donošenje prvog zakona o zabrani diskriminacije na Zapadnom Balkanu, već 2004. godine, koji uključuje i seksualnu orijentaciju kao osnov zaštite, na nivou aktivizma stvari idu malo sporije. 2005. godine osniva se Centar za socijalnu emancipaciju (QESh), koji se registrovao kao posebna organizacija 2008. QESh je na početku imao sličnu ulogu kao Udruženje Q u Sarajevu, djelujući kao jedina vidljiva organizacija na Kosovu, na različitim frontovima – od podrške žrtvama nasilja, pa sve do suzbijanja homofobnih stavova u nastavi na Univerzitetu u Prištini. Kasnije se osnivaju i druge organizacije, a i mejnstrim medijske i inicijative za promociju ljudskih prava, kao što su časopis “Kosovo 2.0” ili festival dokumentarnog filma Dokufest odigrale su važnu ulogu u društvenoj emancipaciji. Kontinuirano prisutan pritisak međunarodne zajednice na kosovske vlasti olakšao je i rad samim NVO-ima. Danas organizacija QESh više ne djeluje, a na sceni su i dalje Centar za ravnopravnost i slobodu (CEL) i Centar za razvoj društvenih grupa (CSGD).

Nakon prvih koraka tokom ‘90-ih godina, 2000-ih se razvija i aktivizam u Albaniji. Važnu ulogu su odigrale, i mejnstrim organizacije za promociju ljudskih prava. Tako 2008. godine, Centar za dječija ljudska prava

Albanije (CRCA), Grupa za ljudska prava i Albanski Helsinški komitet zajedno obilježavaju Međunarodni dan borbe protiv homofobije. Ipak, centralnu ulogu su imale LGBTI organizacije koje i danas djeluju, Alliance LGBT, PINK Embassy, Pro-LGBT i OMSA. Od 2014. postoji i posebno sklonište za LGBTI osobe žrtve nasilja, Streha, koje ne prima samo osobe iz Albanije već i ljude iz susjednih država. Kristi Pinderi je ovako sažeo aktivizam u Albaniji. Prvi val, pokrenut početkom '90-ih, imao je misiju da dekriminalizuje homoseksualnost. Nakon njega, drugi val od 1995. godine, pokušao je da uradi osnovni zagovarački posao i podigne svijest javnosti. Treći val aktivizma započeo je nakon 2008/2009. godine osnivanjem LGBTI organizacija, koje su imale budžet i zaposlene osobe, koje su prevodile kvir literaturu, pokretale web stranice, radile analize školskih udžbenika i ulazile u institucije.

3.4 Izlazak na ulicu: Prajd, Parade i Povorke ponosa

Padom Miloševićevog režima krajem 2000. godine nastupa nevjerovatan optimizam među gej, lezbejskim i trans aktivistima i aktivistkinjama. Nakon nasilja, nevidljivosti i djelimične zabrane djelovanja za vrijeme '90-ih, aktivisti su vjerovali da su nastupila bolja vremena.

I tako je prva parada ponosa u Beogradu bila zakazana za 30. juni 2001. godine pod sloganom "Ima mesta za sve". Organizatori parade bile su lezbejska organizacija Labris i organizacija Gayten-LGBT. Iako

se učesnici/e parade nisu bili još uvijek ni okupili, dio učesnika/ca su na Trgu Republike napali huligani i pripadnici desničarkih organizacija, među kojima su bili članovi pokreta Obraz, Svetosavske omladine, navijači fudbalskih klubova Crvene zvezde, Partizana i Rada, kao i sveštenik Srpske pravoslavne crkve. Malobrojni prisutni policajci u početku nisu reagovali na nasilje, sve dok i sami nisu bili napadnuti. Povređeno je više desetina učesnika/ca Parade ponosa, ali i nekoliko slučajnih prolaznica, zbog pretpostavljene seksualne orijentacije, kao i nekoliko novinarki. Premda je zvanična reakcija predstavnika vlade izostala, u medijima su se čule brojne reakcije nevladinih organizacija, kao i istaknutih javnih ličnosti. Organizovanje prve parade ponosa na Zapadnom Balkanu imaće krvav ishod i uzrokuje potpunu izolaciju mladog LGBT pokreta iz javnog života. LGBT zajednica će na svojoj koži doživjeti da promjene, koje su nastupile dolaskom Demokratske opozicije Srbije na vlast, nisu bile još zrele da zaštite sve građane/ke.

Da je moguće drugačije pokazali su susjedi, Ljubljana u julu 2001. i Zagreb 2002. godine, kada se u ovim gradovima organizuju prve povorke ponosa. I pored nasilja i kontra-protesta, uz prisustvo ministra unutrašnjih poslova i saborskih zastupnica i zastupnika, Zagreb uspješno organizuje svoju prvu povorku. Nasilje se smanjuje iz godine u godinu, a povorke nakon 2010. postaju i protesti protiv desničarkih tendencija u državi, na kojima učestvuje i do 10.000 učesnika/ca.

Nakon *krvavog Prajda* 2001. godine, aktivistkinje i aktivisti u Beogradu novu Paradu najavljuju za 2004. godinu. Pripreme su trajale nekoliko mjeseci, ali se

Prajd otkazao iz bezbjednosnih razloga kao reakcija na eskalaciju nasilja na Kosovu i na paljenje džamija u Beogradu i Nišu marta 2004. godine.

Treći pokušaj organizovanja parade ponosa u Beogradu uslijediće tek 2009. godine. Uz veliku podršku međunarodne zajednice i javnih ličnosti, kao i prvu veliku medijsku kampanju, LGBT aktivistkinje i aktiviste rade na pripremi Prajda. Prijetnje stižu sa svih strana, a Srpska pravoslavna crkva izdaje zvanično saopštenje, nazivajući Prajd “povorka srama, povorka Sodome i Gomore”. Reakcija tužilaštava na prijeteće grafitije i poruke nasilja u medijima je izostala. Jedan dan prije zakazane Parade ponosa organizatori su saopštili da se Parada neće održati. Kao razlog navedeno je rješenje Ministarstva unutrašnjih poslova kojim se uredno prijavljen skup u centru grada premješta u predgrađe, u park Ušće, a sve navodno iz bezbjednosnih razloga. Organizatorima povorke je kasnije bila uručena i pismena zabrana skupa. Majda Puača, tadašnja aktivistica Labrisa i jedna od članica organizacionog odbora izjavila je: “Simbolika ove manifestacije svuda u svetu je da se simbolično prošeta centrom grada i pokaže da smo ravnopravni građani. Ne želimo da šetamo po nekoj livadi na Ušću, to ne bi bila Povorka ponosa.” I tako je i treći pokušaj organizovanja Parade propao. Ustavni sud Srbije je kasnije donio odluku da se ovdje radilo o faktičkoj zabrani Parade ponosa.

Prva Parada koja je realizovana desila se 2010. godine. Nasuprot hiljadu učesnika/ca Parade, okupilo se i oko 6.000 huligana, demolirajući grad. Ovo nasilje se iskoristilo kao izgovor da se Prajd zabrani 2011, 2012. i 2013. godine. Zabrane su donosila tijela za nacionalnu

sigurnost, podižući pitanje prava na javno okupljanje jedne manjinske grupe na nivo rata ili prirodnih nepogoda. Treća zabrana zaredom 2013. godine rezultirala je spontanom okupljanjem aktivistkinja i aktivista i održavanjem Noćnog Prajda. “Nijedna zabrana nas ne može sprečiti da budemo to što jesmo. Tu smo svaki dan u godini i pokazaćemo da ne mogu da nas unište”, rekao je to veče jedan od organizatora, aktivista Boban Stojanović. Zabrana održavanja Prajda 2011. je opet bila predmet odlučivanja Ustavnog suda, a konačna odluka je doneta u korist onih koji su tužili.

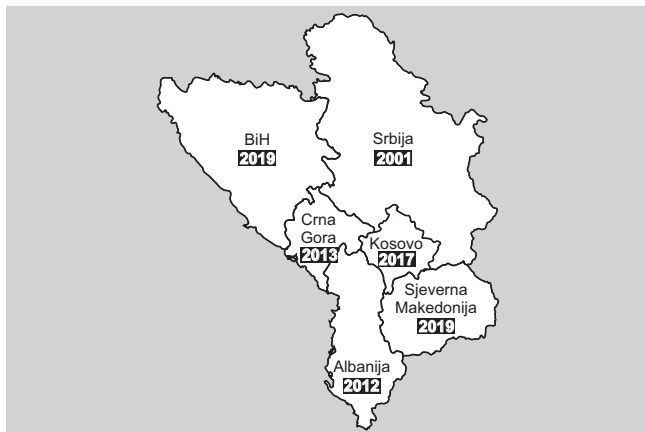
Konačno, od 2014. do 2019. godine prajdovi se redovno organizuju i broj učesnika/ca postepeno raste. Od 2015. Beograd dobija i drugi Prajd, Trans Prajd, koji se od 2016. organizuje kao Ponos Srbije, Prajd LGBTI osoba. Od tada Beograd ima dva Prajda, mali, neformalni javni skup, koji se pod imenom Ponos Srbije održava u junu, mjesecu ponosa, i jesenji, zvanični Prajd. Prvi Prajd van glavnog grada se organizovao 2019. godine i pomalo očekivano u umjereno liberalnom Novom Sadu, prijestolnici srpske pokrajine Vojvodine.

Beogradski Prajdovi su pokazali da pravo na javno okupljanje LGBTI osoba ovisi od politike, i da politička vlast, a ne pravni i institucionalni standardi, donosi odluku koliko će ovaj javni skup biti siguran za njegove učesnike/ce. Dobra vijest je stigla na jesen 2019. godine. Beograd će biti domaćin i organizator Euro Prajda 2022. godine, kako je odlučeno na godišnjoj konferenciji Evropske asocijacije organizatora Prajdova u Bilbau, u Španiji. Preovladalo je mišljenje da je Euro Prajd potrebniji Beogradu nego Barseloni, Lisabonu i Dablinu, koji su se takođe bili prijavili za gradove domaćine.

U drugoj deceniji novog milenija organizovale su se parade ponosa u Crnoj Gori i Albaniji. U Crnoj Gori su se 2013. godine organizovala dva Prajda. U julu se organizovao prvi i jedini Seaside Pride u primorskom gradu Budva, uz učešće nekoliko desetina učesnika/ca u organizaciji udruženja LGBT Forum Progres. Sudeći prema medijskim pisanjima ovaj skup je ostavio utisak da je organizovan na spontan i pomalo haotičan način. Prvi Prajd u Podgorici desio se iste godine u oktobru, u organizaciji udruženja Queer Montenegro. Za razliku od događaja u Budvi, podgorička Parada ponosa organizuje se od tada u kontinuitetu svake godine, uz odlično osiguranje policije, dobru pripremu organizatora, raznolik program, bez značajnih incidenata i mali ali veseli odziv LGBTI zajednice i prijatelja/ica iz drugih država Zapadnog Balkana.

Javni skupovi u Albaniji manifestuju takođe podjelu na aktivističkoj sceni. Organizacije Aleanca LGBT (Alijansa protiv LGBT diskriminacije) i Pro-LGBT pokreću 2012. tiranski (P)ride, Paradu ponosa na biciklu sa svega nekoliko desetina učesnika, a 2014. se organizuje i prva Parada ponosa u formi marša. Parada-marš i Parade na biciklu su s godinama izrasli u veće događaje, uz nekoliko stotina učesnika/ca. Paralelno, koalicija okupljena oko organizacije PINK Embassy organizuje slične skupove, marševe i festivale.

Prateći pozitivna dešavanja u susjedstvu, 2017. godine i Priština postaje domaćin prvog Prajda. Od tada, tri godine za redom, prištinski Prajd predstavlja veliki događaj, bez velikog prisustva policije a uz veliki odziv mladih ljudi i same LGBTI zajednice. Tri godine za redom organizuje se jedan od najotvorenijih Prajdova, uz koordinaciju sve tri postojeće LGBTI organizacije.

Mapa: Godine održavanja prvih prajdova na Zapadnom Balkanu

Tokom 2019. godine stavlja se tačka na organizovanje prvih Prajdova na Balkanu. U Sjevernoj Makedoniji i Bosni i Hercegovini su se, kao posljednjim državama slobodne Evrope, organizovali prvi prajdovi. Dok je sarajevska Povorka ponosa bila ujedno najvjerojatnije i najveća parada u ovih šest zapadnobalkanskih zemalja, sa oko 3.000 učesnika/ka, i skopski Prajd će ostati upamćen i po masovnosti i po odličnoj organizaciji, radu policije, uz interakciju sa građanima/kama, bez potrebe da se Prajd pretvori u rezervat, ograđen i odatljen nekoliko gradskih blokova od ostatka grada, kao što je bio slučaj sa prvim prajdovima u Beogradu.

Beogradski Prajdovi i Seaside Pride u Budvi pokazali su kako su huliganske skupine i navijačke grupe spremne na nasilje, kako bi iskazale svoje nezadovoljstvo što LGBTI osobe izlaze van svoja četiri zida. Rijetki su primjeri protesta ili javnih skupova, neke druge manjinske grupe, koji su bili napadani na ovako brutalan način, i zbog toga bili slučaj o kojem je odlučivao savjet

za nacionalnu sigurnost. Situacija se tek krajem druge decenije novog milenija smirila, uz bolju kontrolu policije i veći pritisak međunarodne zajednice. Prajdovi su u svim državama dočekani uz proteste i govor mržnje političara, predstavnika mejnstrim religijskih zajednica i određenih medija.

Posljednjih godina, prajdovima sve češće prisustvuju i visokopozicionirani političari/ke. Predsjednik Kosova Hashim Taçi prisustvovao je već na prvom Prajdu u Prištini 2017. godine. Ana Brnabić, prva premijerka Srbije i druga lezbejka premijerka u svijetu, nakon što je u junu 2017. preuzela predsjedavanje srpskom vladom, u septembru iste godine prisustvovala je Paradi ponosa. Ipak, prisustvo šefova države, premijerki, ministrica i ministara nažalost neće imati dugoročan učinak na mjere koje vlade poduzimaju. Zanimljiv slučaj je Crna Gora, na čijem Prajdu od 2012. nikad nije prisustvovao premijer ili predsjednik države, ali vlada ove države već provodi drugu strategiju za unapređenje kvalitete života LGBTI osoba, a crnogorski parlament je 2020. godine usvojio i zakon o istospolnim zajednicama. Očigledno je da podrška političara/ki forme radi kroz prisustvo na Prajdovima ne znači nužno i djelovanje vlada.

Izuzetno je važno istaći da su prajdovi imali i veliku cijenu za same organizatore/ice. Dio organizatora/ica se mijenjao kroz godine, što nije nužno loše, ali određen dio njih je zbog velike vidljivosti za vrijeme pripreme i održavanja Parada ponosa trpio ogroman pritisak prijetnji i fizičkog nasilja, da su morali da napuste svoju državu. To je slučaj sa aktivistima/cama iz Crne Gore, Srbije, sa Kosova i iz Albanije, koji su bili prisiljeni da odu u neku od zemalja zapadne Evrope, Sjedinjene

Američke Države i Kanadi. Mnogi od njih su zatražili i azil.

Tokom protekle dvije decenije dešavali su se i brojni drugi javni protesti, kao što su marševi za 17. maj – Međunarodni dan borbe protiv homofobije ili protesti ispred vlada i drugih institucija. Zanimljivo je da su nekad ovi spontani i manji skupovi na bolji način uspjeli da pošalju konkretne zahtjeve vladama, nego prajdovi. Pored unutrašnjih želje i potrebe da se organizuje prvi Prajd, na aktiviste i aktivistkinje vršen je i vanjski pritisak. Aktivizam se nije smatrao potpunim ako se u glavnom gradu nije održala Parada ponosa. Od prvog beogradskog Prajda 2001. godine do prvih prajdova u Skoplju i Sarajevu 2019. prošle su gotovo dvije decenije. Biće važno pratiti kako će se javna okupljanja dalje razvijati i na kakve izazove će nailaziti u budućnosti, imajući u vidu nove desničarske tendencije u svim zemljama Zapadnog Balkana. Ipak, 2020. će svakako biti upamćena kao godina bez održavanja većine prajdova, ovaj put ne zbog prijetnji desničarskih grupa ili nespremnosti države da zaštiti skupove, nego zbog pandemije izazvane virusom COVID-19.

3.5 Zakonska zaštita pod vanjskim pritiskom: Zakoni o zabrani diskriminacije

Najuspješniji primjer evropeizacije Zapadnog Balkana u kontekstu prava LGBTI osoba je nesumnjivo proces vizne liberalizacije, koji je rezultirao usvajanjem zakona o zabrani diskriminacije. I bez stvaranja kritične mase unutar struke i većeg pritiska i uticaja aktivističkog pokreta, zemlje Zapadnog Balkana pod vanjskim uticajem

usvajaju do tada neviđeni pravni okvir za zaštitu manjinskih skupina, uključujući i LGBT osoba.

U periodu od 2008. do 2010. godine Evropska komisija vodila je dijalog oko vizne liberalizacije sa Albanijom, Bosnom i Hercegovinom, Crnom Gorom, Makedonijom i Srbijom. Kosovo, koje je tek proglasilo nezavisnost i bilo u procesu priznavanja od međunarodne zajednice, tada nije bilo dio ovog procesa. Cilj ovog dijaloga bio je skidanje ovih zemalja sa tzv. crne Šengen liste država, čiji državljani/ke moraju imati vizu kako bi putovali u EU, tj. Šengen države. Regulacija Evropske komisije zahtjevala je ocjenu različitih kriterija koji se odnose na ilegalnu migraciju, javne politike i sigurnost, a sve sa ciljem da zemlje koje dobiju viznu liberalizaciju ne postanu prijetnja za unutrašnju sigurnost niti da izazovu neočekivane talase migracije. Kako bi se ukinule vize, godine 2008. Evropska komisija je svim zemljama predočila vrlo jasan set uslova. Naime, svaka od zemalja, pored drugih uslova, morala je da usvoji i provede okvirni zakon koji zabranjuje diskriminaciju na različitim osnovama. Vizna liberalizacija je stupila na snagu 2009. godine za Srbiju, Makedoniju i Crnu Goru i 2010. godine za Albaniju i Bosnu i Hercegovinu, a ocjena o napretku se zasnivala više na formalnim uslovima. U nekim državama ni same zakonske odredbe nisu bile u skladu sa EU standardima, a ocjene o provedbi novousvojenih zakona su bile loše. Zanimljivo je da su Crna Gora i Makedonija dobile zeleno svjetlo za viznu liberalizaciju iako zakoni o zabrani diskriminacije nisu bili usvojeni u njihovim parlamentima.

Tabela: Proces usvajanja i izmjena zakona o zabrani diskriminacije

Država	Naslov i mjesec/godina usvajanja zakona	Nadležno tijelo kome se podnose žalbe	Osnove koje su pokrivine
Albanija	Zakon o zaštiti od diskriminacije februar 2010.	Komesar za zaštitu od diskriminacije	Seksualna orijentacija, Rodni identitet
BiH	Zakon o zabrani diskriminacije Juli 2009. Izmjene i dopune, avgust 2016.	Institucija ombudsmana za ljudska prava	Seksualna orijentacija, rodni identitet, spolne karakteristike
Crna Gora	Zakon o zabrani diskriminacije Juli 2010. Izmjene i dopune 2011, 2014. i 2017.	Zaštitnik ljudskih prava i sloboda Crne Gore	Seksualna orijentacija, rodni identitet, interseksualne karakteristike
Kosovo	Zakon protiv diskriminacije Februar 2004. Zakon o zaštiti od diskriminacije Jun 2015.	Institucija ombudsmana	Seksualna orijentacija, rodni identitet
Sjeverna Makedonija	Zakon za sprečavanje i zaštitu od diskriminacije, april 2010. Izmjene i dopune 2014, 2015. i 2016; Zakon za sprečavanje i zaštitu od diskriminacije, maj 2019. (proglašen neustavnim u maju 2020. ⁹)	Komisija za sprečavanje i zaštitu od diskriminacije	Seksualna orijentacija, rodni identitet (po zakonu iz 2019.)
Srbija	Zakon o zabrani diskriminacije Mart 2009.	Povjerenik za zaštitu ravnopravnosti	Seksualna orijentacija, rodni identitet

Svi zakoni, osim zakona u Makedoniji, uključivali su zabranu diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta. Kasnije će postati jasno da ovo nije bilo slučajno, jer je VMRO-DPMNE vlada na čelu

⁹ Tokom pripreme knjige za objavu, na jesen 2020, parlament Sjeverne Makedonije je opet usvojio novi zakon, koji uključuje osnove seksualne orijentacije i rodnog identiteta.

sa Nikolom Gruevskim sistematično radila na neravnopravnosti LGBT osoba.

Činjenicu da usvajanje sveobuhvatnih zakonskih okvira za zaštitu LGBT osoba od diskriminacije nije odraz društvenih promjena i povećane svijesti za potrebom zaštite ove manjinske grupe, potvrđuje i javni diskurs u svim državama pri razmatranju ovih zakona. Tako u Bosni i Hercegovini, predstavnici Među-religijskog vijeća BiH, nevladine organizacije koja okuplja četiri tradicionalne vjerske zajednice, čak učestvuju u radnoj grupi koja radi na zakonu i doprinose širenju dezinformacija kada je u pitanju sadržaj zakona. Na njihov zahtjev da zakon treba defisati brak kao zajednicu muškaraca i žena i da zakon “diskriminiše” vjerske zajednice, tada uticajni bh. parlamentarac Halid Genjac komentariše: “Mislim da, uz sve standarde koje mi nastojimo osigurati u pogledu sprječavanja diskriminacije na svim poljima i među svim kategorijama društva, zavrđuje pažnju primjedba Među-religijskog vijeća u pogledu mogućnosti da istospolni brakovi usvajaju djecu.” No, dobro poznato je da zakon uopšte ne omogućuje istospolne brakove niti usvajanje djece. I terminologija u zakonu je mijenjana pod uticajem vjerskih zajednica, tako da se iz nacrtu bosanskohercegovačkog zakona briše “seksualna orijentacija” a umjesto toga navodi “spolna orijentacija”.

U Makedoniji je pod uticajem desničarskih struja došlo do potpunog brisanja seksualne orijentacije iz nacrtu zakona. Za razliku od prvog nacrtu na kojem je radila vlada, finalna verzija koja je upućena u parlamentarnu proceduru i koja je usvojena više nije spominjala seksualnu orijentaciju. U Srbiji uticaj vjerskih

zajednica, a naročito Srpske pravoslavne crkve, je bio toliko velik, da je nacrt zakona bio povučen iz parlamentarne procedure, sa ciljem da se obave konsultacije sa vjerskim zajednicama. Nisu svi ministri bili saglasni sa ovom praksom, a tada nadležni ministar, Rasim Ljajić, izjavio je: “Neka nam se kaže da ubuduće zakon šaljemo crkvama, a onda da ide u proceduru. U protivnom može nam se desiti da usvajanje svakog zakona prate ovakve afere.” Prema njegovom mišljenju, ovdje se radilo o opasnom derogiranju demokratskih institucija i mijenjanju pravila. Jedina država gdje je zakon usvojen bez i jednog glasa protiv i bez značajnih protivljenja bila je Albanija. Tadašnji premijer Sali Berisha je 2009. čak najavio i priznavanje istospolnih brakova, ali do toga nikad nije došlo.

U proteklih nekoliko godina došlo je do pozitivnog razvoja kada je riječ o zakonskom okviru. Bosna i Hercegovina je postala prva država jugoistočne Evrope i jedna od pet država u Evropi koja je izmjenama i dopunama Zakona o zabrani diskriminacije 2016. eksplicitno zabranila diskriminaciju na osnovu spolnih karakteristika, stvarajući sveobuhvatni pravni okvir za zaštitu interspolnih osoba. Godinu dana kasnije je i Crna Gora izmijenila svoj zakon, koji od tada uključuje zabranu diskriminacije na osnovu spolnih karakteristika. Nakon više godina rada na novom zakonu, 2019. godine nova, lijevo orijentisana Vlada Sjeverne Makedonije i njezina parlamentarna većina omogućila je usvajanje novog Zakona za sprečavanje i zaštitu od diskriminacije, koji konačno eksplicitno navodi i seksualnu orijentaciju i rodni identitet. Nažalost, pozitivna promjena neće trajati dugo jer će Ustavni sud u maju

2020. potvrditi ono o čemu su mediji već 2019. pisali, a to je da je zakon usvojen bez Ustavom i pravilnikom o radu Skupštine Sjeverne Makedonije predviđene većine. To znači da parlamentarna većina, predvođena Socijaldemokratskim savezom, koji je u svojoj predizbornoj kampanji obećao donošenje zakona i izgradnju “jednog društva za sve”, nije uložila dovoljno napora da osigura većinu glasova kako bi ovaj zakon bio ustavan. Iako Ustavni sud ne radi u vakuumu, zakon se ukida, a Sjeverna Makedonija ostaje bez važećeg zakonskog okvira za zaštitu od diskriminacije. Dobra vijest je da su se pred izbore u julu 2020. sve važne stranke obavezale na hitno usvajanje istog zakonskog teksta odmah nakon sazivanja parlamenta nakon izbora.

Danas postoji paradoks da zemlje Zapadnog Balkana imaju bolje i sveobuhvatnije zakone o zabrani diskriminacije, u odnosu na neke zemlje članice Evropske unije, dok je nivo podrške javnosti pravima LGBTI osoba značajno ispod EU prosjeka. Istraživanje američkog Nacionalnog instituta za demokratiju iz 2015. pokazalo je da bi 63% u Srbiji, 64 % u BiH, 69% u Crnoj Gori, 71% na Kosovu, 72% u Albaniji, i čak 79% roditelja u Makedoniji, ukoliko bi saznalo da im je dijete gej, pokušalo da ga liječi, fizički kažnjavalo, iz doma izbacilo ili prestalo da komunicira sa djetetom. Samo 3% ispitanih osoba na Kosovu i 18% u Srbiji izjavilo je da ima ličnu interakciju sa LGBTI osobom. Ovo istraživanje je pokazalo, kao i mnoga prije njega, da lično poznavanje LGBTI osobe povećava šansu za generalnim prihvatanjem LGBTI prava.

Negativan odnos prema LGBTI osobama se manifestuje i kroz diskriminaciju koju doživljavaju. Istraživanje

među LGBTI osobama, koje je Svjetska banka provela 2018. godine u svim zemljama Zapadnog Balkana, osim u Srbiji, pokazalo je da u svim zemljama između 92 i 95% LGBTI osoba smatra da je diskriminacija na osnovu seksualne orijentacije česta pojava. Po ovome istraživanju, između 15 (Albanija) i 25% (Kosovo) ispitanika doživjelo je nejednak tretman pri zapošljavanju zbog svoje seksualne orijentacije u proteklih 5 godina. Između 38 i 45% je doživjelo opšte negativan odnos prema LGBTI osobama na radnom mjestu. Slične poražavajuće statistike se nalaze i kada govorimo o iskustvima LGBTI osoba u školama i na univerzitetima.

Kada se ove statistike sagledaju i uporede sa stvarnim brojem slučajeva diskriminacije koje možemo pronaći na sudovima, onda nailazimo na paradoks. Sa jedne strane LGBTI osobe u istraživanjima prijavljuju visok stepen diskriminacije, a sa druge strane u zemljama Zapadnog Balkana skoro niko ne odlazi na sud. Strah od posljedica autovanja i viktimizacije, neefikasnosti pravosuđa i spori sudski procesi, nedostupnost pravne pomoći i mali nivo svijesti o konkretnom zakonskom okviru i sudskim postupcima, su samo neki od razloga zašto se ovako mali broj LGBTI osoba odluči za tužbe.

Najveći broj prijave vansudskim tijelima za ravnopravnost, kao što su ombudsmani i komisije i komesari za ravnopravnost, podnose nevladine organizacije. Jedan od slučajeva koji je doživio veliku vidljivost u regiji je odluka srpske Povjerenice za ravnopravnost Nevene Petrušić iz 2014. godine, po kojoj se ministar vanjskih poslova Srbije, Ivica Dačić mora izviniti predstavnicima organizacije Labris, koje su ga prijavile zbog njegove diskriminatorne izjave da homoseksualnost nije

normalna. Dačić se sastao sa predstavnicama Labrisa 2015. u kancelariji tadašnje Povjerenice, ali izvinjenje izrekao nije. 2011. u Albaniji Komesar za zaštitu od diskriminacije je izdao preporuku prema parlamentarcu Tritanu Shehu, pozivajući ga da se ubuduće suzdrži od diskriminatornog jezika. Institucija ombudsmana u BiH 2013. donijela je praktičnu preporuku u vezi sa postupanjem Univerziteta u Sarajevu oko reizdavanja diploma nakon prilagodbe spola i promjene ličnog imena u slučaju transeksualne osobe, a 2012. oko ukidanja diskriminatornog postupka pri doniranju krvi u Federaciji BiH. No, postupanje Institucije ombudsmana u BiH nije uvijek bilo tako LGBT osjetljivo. Trebalo im je tri godine, nakon što im je grupa organizacija civilnog društva predložila izradu specijalnog izvještaja o stanju ljudskih prava LGBTI osoba u 2013, da 2016. i izrade i objave ovakav izvještaj.

Slučajevi koji su završili na sudu su rijetki ali važni. Kosovski trans aktivista Blert Morina tražio je da mu kosovske institucije promijene ime i oznaku spola u ličnim dokumentima, što mu je i omogućeno pravosnažnom presudom iz 2019. godine. Od 2017. u BiH se pred sudovima vodi slučaj gej para koji je u inostranstvu sklopio istospolno partnerstvo i traži priznavanje njihove zajednice u BiH. Vrijeme će pokazati kako će sudovi postupiti u ovom slučaju, koji bi dugoročno trebao imati za posljedicu izmjenu zakonskog okvira koji reguliše bračno i porodično pravo.

Kako bi suzbijale diskriminaciju, neke države donose i politike za suzbijanje diskriminacije LGBTI osoba, u formi vladinih programa, strategija i akcionih planova. Najsvjetliji primjer je svakako Crna Gora, koja 2019.

usvaja drugu Strategiju za unapređenje kvalitete života LGBTI osoba za period 2019-2023. Strategija adresira pitanja vezana za društveno prihvatanje LGBTI osoba, bezbjednost i zaštitu ljudskih prava LGBTI osoba, zapošljavanje i pristup radu, zdravstvenu zaštitu, socijalnu zaštitu i LGBTI turizam. Crna Gora izdvaja simbolično po 250.000 EUR na godišnjem nivou za provedbu strategije a u Nacionalnom timu za praćenje provedbe sjede i predstavnici civilnog društva i LGBTI pokreta u zemlji. Albanija je druga zemlja koja ima LGBTI-specifičnu politiku, Nacionalni akcioni plan za LGBTI osobe za period 2016-2020, drugi po redu, a Kosovo je provodilo akcioni plan od 2016. do 2018, dok druge zemlje nemaju ovakve politike. Sarajevski otvoreni centar je već 2016. objavio prijedlog plana mjera i aktivnosti, kao primjer za vlade u BiH po kojem bi se trebao izraditi akcioni plan. Već godinama se radi na istom, ali bh. federalizam i opšta opterećenost političkog sistema etničkim pitanjima, doveli su do toga da nacrt akcionog plana za ravnopravnost LGBTI osoba se nikad nije našao na dnevnom redu Vijeća ministara BiH. Novi pokušaj izrade akcionog plana pokrenut je 2020, pod koordinacijom Vijeća Evrope. Dobre vijesti nam dolaze i iz Sjeverne Makedonije, gdje Vlada, u saradnji sa Subverzivnim frontom, od početka 2020. radi na izradi akcionog plana za unapređenje prava LGBTI osoba.

Iako zakoni i politike nužno ne mijenjaju svakodnevnicu LGBTI osoba, strategije i akcioni planovi stvaraju okvir za djelovanje institucija. Crna Gora je napravila ogroman iskorak kada je riječ o lokalizaciji ravnopravnosti LGBTI tema, provodeći prvi put mjere u malim i ruralnim opštinama. Tako je npr. ruralna

Opština Kolašin 2019. usvojila lokalni akcioni plan za unapređenje kvalitete života LGBT osoba. Slična situacija je i u Albaniji. Uz to je važna i činjenica da su akcioni planovi proizveli veliki broj obuka za policiju, sudije, tužitelje, doktore i druge javne službenike, koje se ne bi desile da nije bilo ovih javnih politika. U konačnici, strategije i akcioni planovi olakšavaju i saradnju nevladinih organizacija sa institucijama, jer se LGBTI organizacije imaju na šta pozvati kada se obraćaju institucijama i predlažu saradnju.

3.6 Zakonska zaštita pod vanjskim pritiskom 2: Zločini iz mržnje i nasilje u porodici

Na Zapadnom Balkanu 2000-te godine donose još jednu pravnu novinu. U pitanju su krivična djela počinjena iz mržnje, ili jednostavno zločin iz mržnje, prema engleskoj sintagmi *hate crimes*. Kako istorija pokazuje, u prošlosti su se dešavali razne oblici krivičnih djela čiji je osnov bila sama pripadnosti ili povezanosti osobe sa određenom grupom. Od zločina nad autonomnim stanovništvom u evropskim kolonijama, pa do progona Jevreja, Roma i gej osoba za vrijeme nacističke Njemačke ili zločina u ratovima '90-im godinama na području bivše Jugoslavije, zločini iz mržnje su jezivi dio naše istorije. Pojavljuju se u različitim formama, od islamofobije i rasizma, preko ksenofobije i šovinizma, do homofobija i anticiganizma.

Zakoni koji uvode krivično gonjenje za krivična djela počinjena iz mržnje razvijaju se naročito nakon Drugog svjetskog rata, većinski se fokusirajući na pitanje rase,

etničke i nacionalne pripadnosti, religije i boje kože. U moderno doba Sjedinjene Američke Države predvode definisanje standarda u vezi sa zločinima iz mržnje, ali ne smijemo zaboraviti da je djelo izazivanja, raspirivanja i širenja mržnje prvi put regulisano u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji 1945. godine donošenjem Zakona o zabrani izazivanja nacionalne, rasne i vjerske mržnje i razdora. Ubrzo nakon donošenja ovog zakona djelo izazivanja nacionalne, rasne ili vjerske mržnje, netrpeljivosti i razdora regulisano je Krivičnim zakonikom Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Krivičnopravna regulacija ovog djela bila je direktna posljedica prepoznavanja njegove štetnosti po društvo i potrebe da se istakne važnost njegovog sankcionisanja od same države. Nakon raspada Jugoslavije, odredbe o zabrani izazivanja nacionalne, rasne i vjerske mržnje prenesene su u krivične zakone država koje su nastale njenim raspadom. Albanija je imala drugačije iskustvo zbog radikalnog ateizma i sekularizma koje je provodio komunistički režim.

Dekriminalizacija homoseksualnosti širom Evrope i skidanje homoseksualnost sa liste poremećaja od strane Svjetske zdravstvene organizacije na vidjelo je dovela jedan drugi problem, a to su krivična djela koja su zasnovana na homofobiji i transfobiji. LGBT osobe se više nisu hapsile i kažnjavale zbog istospolnih odnosa i lezbejke i gejevi se možda više nisu smatrali bolesnim, ali nivo društvenog prihvatanja nije nužno porastao. Strah od nepoznatog i predrasude su ostale, a samim time i nasilje koje je ova manjinska grupa doživljavala.

Na međunarodnom nivou vidljivost je naročito stekla kampanja za usvajanje tzv. Matthew Shepard

zakona za prevenciju krivičnih djela počinjenih iz mržnje u SAD-u. Kao odgovor na krvničko ubistvo mladog momka Metthewa Shepada 1998. godine, koji je mučen i ubijen samo zbog svoje seksualne orijentacije, otpočela je kampanja duga 13 godina, sa ciljem da se postojeće američko federalno zakonodavstvo koje reguliše zločine iz mržnje izmjeni i proširi, tako da uključi pitanja roda, seksualne orijentacije, rodnog identiteta i invaliditeta. Izmjene zakona su izglasane tek 2009. godine.

Važan korak na evropskom kontinentu bila je odluka Ministarskog vijeća OSCE-a iz 2003. godine, kojom se prepoznaje opasnost zločina iz mržnje. OSCE naredne godine donosi i odluku na Stalnom vijeću i poziva zemlje članice da usvoje zakone za zabranu diskriminacije i kriminalizaciju krivičnih djela iz mržnje.

Prisustvo OSCE-a kroz misije u svim zemljama Zapadnog Balkana imaće i pozitivna uticaj i na izmjene krivičnih zakona ovih zemalja sa ciljem da se postojeće krivične odredbe prošire tako da uključuju u seksualnu orijentaciju i rodni identitet kao osnove zbog kojih se krivično djelo može izvršiti. Ukoliko se utvrdi da je lična karakteristika osobe ili grupe upravo i bila motivacija za činjenje krivičnog djela onda se ta činjenica mora uzeti kao otežavajuća okolnost pri izricanju kazne. Važno je naglasiti da su i ove zakonske izmjene nastupile bez šire debate u javnosti i pritiska iz struke. Ključnu ulogu su odigrale organizacije civilnog društva i međunarodne organizacije, koje su radile direktno sa vladama i parlamentima da dođe do ovih izmjena. U nekim slučajevima izmjene su se desile čak i bez pritisaka organizacija civilnog društva. Tu činjenicu potvrđuje i literatura koja se bavi evropeizacijom Zapadnog

Balkana. Zakoni se donose bez debate, a sve sa ciljem da se samo ispune kriteriji za članstvo u Evropskoj uniji. Interesantna situacija se desila u Bosni u Hercegovini, gdje je pod uticajem međunarodnih organizacije došlo do izmjena u dvije od tri federalne jedinice, dok je Federacija BiH tek šest godina kasnije izmijenila svoj Krivični zakon.

Tabela: Zakonska regulacija krivičnih djela počinjenih iz mržnje

	Godina izmjene zakona	Seksualna orijentacija	Rodni identitet
Albanija	2013.	X	X
BiH			
Brčko distrikt	2010.	X	X
Federacija BiH	2016.	X	X
Republika Srpska	2010/2017.	X	X
Crna Gora	2013.	X	X
Kosovo	2012/2019.	X	X
Sjeverna Makedonija	2018.	X	X
Srbija	2012.	X	X

Činjenica da se kriminalizacija krivičnih djela počinjenih iz mržnje desila više zbog vanjskog uticaja, a manje zbor unutrašnjih pritisaka, imaće i velike posljedice pri primjeni ovih odredbe. Rijetki su slučajevi zločina čije motive krivičnog djela su policija i tužilaštvo na adekvatan način dokumentovali. I kada dođe do presuda, činjenica da je krivično djelo počinjeno zbog seksualne orijentacije ili rodnog identiteta osobe ili grupe u velikoj većini slučajeva ostaje neprepoznata, te se izriču kazne bez uzimanja u obzir ovih otežavajućih okolnosti.

Nakon već spomenutog napada na učesnike i učesnice prve beogradske Parade ponosa 2001. godine, krivična djela iz mržnje nad LGBT osobama vezana za pravo na javno okupljanje dešavala su se i u drugim

zemljama. Već smo spomenuli da su 2008. godine u Sarajevu huligani i vjerski fundamentalisti napali Queer Sarajevo Festival, prvi veliki javni LGBT događaj koji je organizovalo Udruženje Q na Akademiji likovnih umjetnosti. Napadi ne iznenađuju, ako se uzme u obzir da su političari, mediji i vjerske zajednice vodile udruženu kampanju protiv ovog festivala. Festival je, nakon napada, vrijeđanja i proganjanja učesnica i učesnika po cijelom gradu, bio prekinut naredni dan. Donesene su samo dvije uslovne presude za počinjena krivična djela i ni jedan od počinitelja nije proveo ni dan u zatvoru. Ustavni sud BiH donio je simboličnu odluku 2014. na apelaciju organizatorica, utvrdivši: “da postoji povreda prava na slobodu okupljanja iz člana II/3.i) Ustava Bosne i Hercegovine i člana 11. Evropske konvencije kada su javne vlasti, u skladu s pozitivnom obavezom koja proizlazi iz ovog člana, propustile preduzeti neophodne mjere radi osiguranja mirnog okupljanja organizovanog u skladu sa zakonom, zbog čega je došlo do nasilja između suprotstavljenih strana, te kada su propustile osigurati jasan pravni okvir kako bi preventivno djelovale u njegovom sprečavanju i odvraćanju od činjenja istih ili sličnih djela.” Ovaj napad se duboko urezao u sjećanje LGBTI zajednice u BiH. U to vrijeme jedina organizacija koja je radila na pravima LGBTIQ osoba, Udruženje Q, postepeno se povuklo iz javnosti i 2010. godine je prestalo sa aktivnim djelovanjem.

Nasilje tokom javnih događaja se nastavilo u BiH, a najgori primjer je bio napad huligana na filmski festival Merlinka u Sarajevu 2014. godine. Iako je skup bio prijavljen policiji, policija jednostavno nije došla na vrijeme na dešavanje drugog dana održavanja festivala. Ovaj

put organizatori/ce se nisu odlučili da prekinu program već su uz podršku javnih ličnosti iz kulture, umjetnosti, liberalnih i lijevih struja politike narednog dana organizovali nastavak programa. I ovaj napad će svoj epilog pronaći samo na Ustavnom sudu BiH, koji krajem 2018. donosi odluku, na osnovu apelacije 10 osoba i Sarajevskog otvorenog centra, da su vlasti prekršile slobodu okupljanja LGBTI zajednice. Kao i u slučaju presuda Ustavnog suda Srbije, neće biti utvrđena diskriminacija na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta.

Slični napadi su zabilježeni i na Kosovu. Na promociji časopisa, 2013. godine, Kosovo 2.0 pod naslovom "Seks: LGBT život na Kosovu i Balkanu", u kojem su se obrađivale teme vezane za seksualna i reproduktivna prava, prava LGBT osoba i aktivizam, upali su desničarski fundamentalisti, sa ciljem da spriječe održavanje skupa. Dva dana kasnije, desio se napad i na kancelarije udruženja Libertas, koje je tada djelovalo u Prištini. Napad je imao svoj epilog na sudu, kada su 2014. godine tri muškarca dobila kazne zatvora. Takođe, mnogobrojni napadi su se desili tokom organizacija prajdova i drugih javnih događaja u Srbiji, Albaniji i Crnoj Gori.

Česta meta napada su i udruženja koja rade na pravima LGBTI osoba. Jedan od takvih primjera je serija napada na LGBTI centar za podršku u Skoplju 2012. i 2013. godine, a 2014. godine izvršen je napad i na kafić Damar na skopskoj čaršiji, gdje se obilježavala dvogodišnjica postojanja LGBTI centra. Svi ovi napadi ostali su u potpunosti neprocesuirani, ne samo za vrijeme vladavine desničarske koalicije koju je predvodio VMRO-DPMNE, nego ni pod vladom stranke SDSM, koja je na vlasti od 2017. godine.

Nasilje uzrokovano homofobijom i transfobijom se ne dešava samo tokom javnih događaja ili na LGBTI udruženja, već je primarno i u privatnoj sferi, i trpe ga pojedinke, pojedinci, parovi, male grupe LGBTI osoba i njihovi prijatelji/ce i porodice. Neki od tih napada rezultirali su željom i snagom da se pokrenu promjene u društvu, kao što je napad na Zdravka Cimbalevića 2010. godine u Crnoj Gori. Zdravko je tada donio odluku da se bori protiv nasilja i diskriminacije, postavši tako jedan od osnivača organizacije LGBT Forum Progres u Crnoj Gori i jedan od tamošnjih prvih autovanih gej muškaraca. Ipak, nastavak prijetnji i pritisaka je natjerao ovog aktivistu da napusti državu 2013. i da aplicira za azil u Kanadi, gdje danas živi. Slični napadi su zabilježeni i u drugim slučajevima – poput lomljenja kuka gej momku u Mostaru 2012, napad nožem na gej par u stanu koji su iznajmljivali u julu 2016. u Prištini, ili napad na trans ženu, beskućnicu, 2019. godine u Albaniji. Udruženja koja rade na pravima LGBTI osoba svake godine dokumentuju na desetine napada. Velika većina se nikad ne prijavi policiji, a i oni koji se prijave, često nemaju svoj epilog na sudu.

Zbog sve većeg broja nasilja nad LGBTI osobama, nasilja i odbacivanja od porodice, u nekoliko država otvorena su i posebna skloništa za LGBTI osobe. Organizacija LGBT Forum Progres u Podgorici 2011. godine je uspostavila sklonište za punoljetne LGBTI osobe i od tada pa do danas ovaj servis za zajednicu koristilo je preko 200 osoba iz Crne Gore i regije. Ista organizacija je od 2013. do 2016. vodila Centar za LGBTIQ zajednicu. U Albaniji se 2014. osniva Streha, sklonište za LGBTI osobe. Pored smještaja, u Albaniji

se nude i reintegracijske aktivnosti, uključujući i obuku i program zapošljavanja. Sve ove programe za sada finansiraju međunarodni partneri ili donatorske večeri. Pore toga, u mnogim državama u kontinuitetu ili određeno vrijeme djeluju drop-in ili dnevni centri, kao i psihološka i pravna savjetovišta, gdje LGBTI osobe mogu dobiti podršku. Zanimljiv događaj desio se u Sjevernoj Makedoniji 2019. godine, gdje je u parlamentarnu proceduru upućen novi Zakon o nasilju nad ženama i porodičnom nasilju, koji je, kao prvi takav zakon u regiji, pod uslugama naveo i posebne usluge za žrtve nasilja na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta. Ovo je pozitivan primjer kada se politike i zakoni u vezi sa rodno zasnovanim nasiljem razvijaju na LGBT inkluzivan način. Zakon, nažalost, nije bio izglasan prije raspuštanja Skupštine, ali će njegovo donošenje biti predmet rasprave nakon parlamentarnih izbora 2020. godine.

U svim gore navedenim slučajevima, policija, tužilaštvo i sudstvo pokazali su potpunu neposvećenost i nerazumijevanje ovih krivičnih dijela. Policija često nije izvršila adekvatnu procjenu opasnosti, naročito kada je riječ o javnim skupovima. Možemo pretpostaviti da u nekim prilikama do propusta ne dolazi slučajno, već pod političkim pritiskom, budući da postoji politička kontrola stranaka nad upravom i bezbjednosnim sektorom. Ova se situacija ipak mijenja u proteklih nekoliko godina, zbog značajnog pritiska organizacija civilnog društva i njihovih saveznika iz međunarodne zajednice. Pitanja krivičnih dijela počinjenih iz mržnje sve više postaju i dio programa za obuku policijskih službenika. Tako npr. Sarajevski otvoreni centar 2013. godine

započinje saradnju sa policijom Kantona Sarajevo, a osnovnu obuku o pravima LGBTI osoba prošlo je preko 1000 policajaca za samo godinu dana. Odlična saradnja zabilježena je i u Crnoj Gori, Albaniji i na Kosovu. Sa druge strane, policija Srbije godinama nije željela saradivati sa nevladinim organizacijama, tvrdeći da sve obuke provode sami ili u saradnji sa međunarodnim partnerima.

Evidentno je da su u odnosu na ranije napade na parade i druge javne skupove policijske snage napredovale i da danas sve policije na Zapadnom Balkanu profesionalno obezbjeđuju javne događaje. Mirni prajd protesti tokom 2019. godine u svim zemljama Zapadnog Balkana, uključujući i prve parade u Skoplju i Sarajevu, to potvrđuju. No, izazovi ostaju i dalje na procesuiranjima krivičnih djela počinjenih iz mržnje, naročito ako se upoređi broj slučajeva koje dokumentuju nevladine organizacije koje rade sa LGBTI zajednicom sa presudama sudova. Tužilaštva i sudovi moraju raditi na smanjenju duboko ukorijenjene homofobije i transfobije među svojim uposlenicima/ama, te početi da prepoznaju seksualnu orijentaciju i rodni identitet kao motiv za počinjenje zločina. Pitanja adekvatnog procesuiranja zločina iz mržnje, ali i diskriminacije LGBTI osoba, kao prioritet prepoznaju i međunarodne organizacije, naročito oko 17. maja – Međunarodnog dana borbe protiv homofobije, bifobije i transfobije, na šta već posljednjih deset godina pozivaju u svojim saopštenjima, kampaњama i sastancima.

3.7 Zakonska zaštita pod vanjskim pritiskom 3: Prava transrodnih osoba

Dok period '90-ih i 2000-ih donosi dekriminalizaciju istospolnih odnosa, skidanje homoseksualnosti sa liste poremećaja Svjetske zdravstvene organizacije, kao i zaštitu od diskriminacije i zločina iz mržnje na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta, transrodne osobe ostaju medikalizovane i bez adekvatnog prepoznavanja i odgovora u pravnom sistemu. Deseta revizija Međunarodne klasifikacije bolesti iz 1990. godine (ICD-10) sadržala je značajnu reorganizaciju klasifikacijskog sistema, uključujući nove rodne dijagnoze. Pod poremećajima ponašanja odraslih i poremećaja ličnosti pojavila se nova kategorija poremećaja rodni identiteta. 1990. tako otvara novu potrebu za borbom trans osoba za dostojanstven život.

Psihopatologizacija trans identiteta i trans života imala je velike posljedice za trans osobe. Naročito transeksualne osobe prolazile su kroz nevjerojatne izazove – od nepostojanja adekvatne stručne podrške na nacionalnim kliničkim centrima, nemogućnosti promjene oznake spola u ličnim dokumentima, pa do prisilne sterilizacije i potpune medicinske tranzicije kako bi stekle pravo na promjenu oznake spola. Transeksualne osobe, u nekim slučajevima i danas, žive u pravnom vakuumu, bez društvenog prihvatanja i uz uskraćivanje zaposlenja, što je mnoge transeksualne osobe otjeralo u ekstremno siromaštvo, a u nekim slučajevima u seksualni rad ili samoubistvo.

U tom društvenom i pravnom kontekstu pomalo iznenađuje odnos Srpske pravoslavne crkve prema

transeksualnim osobama. I dok crkva Parade ponosa naziva “paradama srama” i “sodomskim smradom”, i osuđuje istospolne odnose, sa druge strane se pozitivno očituje o crkvenim vjenčanjima transeksualnih osoba. Tako je 2019. godine regiju iznenadila vijest o krštenju trans muškarca, Vuka Adžića, u Crnoj Gori, koji je kršten u Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Podgorici. Crkva je tada naglasila da se ne radi o nekom novom trendu, nego o tumačenju patrijarha Srpske pravoslavne crkve Pavla iz 1986. godine, po kojoj osobe koje su prošle “potpunu medicinsku tranziciju” imaju pravo na krštenje i crkveno vječanje. Trans osobe, koje odstupaju od ustaljenog hetero-cisrodno sistema, naravno nisu naišle na isti tretman. Za razliku od ovoga, Islamska zajednica u BiH 2009. godine na svojoj zvaničnoj web stranici iznijela je jasan negativan stav: “Ukoliko se radi o promjeni muškog u ženski spol i obratno, nema dvojbe kod islamskih pravnika da je to strogo zabranjeno (haram) i da predstavlja mijenjanje prirode u kojoj je Bog stvorio određenu osobu. Islam zabranjuje čak i samo oponašanje osoba suprotnog spola, a kamoli mijenjanje samog spolnog identiteta.”

Kada je o medicinskim praksama i standardima riječ, Srbija ima najviše iskustva. Već krajem ‘80-ih godina, dječiji hirurg i urolog, dr. Sava Perović, pokreće tim ljekara i ljekarki koji “vrši promjenu pola hirurškim putem”. Danas, u Beogradu djeluje više timova iz oblasti psihijatrije, endokrinologije i hirurgije, uključujući i Kabinet za transrodna stanja u okviru Kliničkog centra Srbije. U senzacionalističkom medijskom izvještavanju u Srbiji, a i šire, Beograd je predstavljen kao istočnoevropski centar za medicinski turizam u vezi

sa hirurškim intervencijama oko prilagodbe spola. U Crnoj Gori djeluju specijalizovani ljekari i terapeuti koji trans osobama mogu pružiti savjete, stručnu pomoć i određene medicinske poduhvate tokom procesa prilagodbe, a terapijska podrška je dostupna i u drugim zemljama Zapadnog Balkana. Tokom 2019. i 2020. Sarajevski otvoreni centar je radio i na velikom broju obuka za medicinske radnike iz Bosne i Hercegovine, u nadi da će se unaprijediti pristup zdravstvenim uslugama trans osobama u oba entiteta u BiH. Do prije nekoliko godina sve medicinske intervencije na Zapadnom Balkanu vršile su se jedino u Beogradu ili u zemljama unutar Evropske unije, što se postepeno mijenja, uz pružanje određenih intervencija i u drugim državama Zapadnog Balkana. Trans osobe da bi dobile adekvatnu podršku, često moraju prelaziti granice, izlagati se stalnom ispitivanju i diskriminatornom odnosu, pokrivajući pri tome sve troškove koji se odnose na medicinsku tranziciju iz sopstvenih prihoda. Nakon 2000-ih samo Srbija i Crna Gora će uvesti (su)finansiranje troškova medicinskih zahvata.

Pitanje transrodnosti se u protekle tri decenije uglavnom tretiralo površno i senzacionalistički. Naročito u medijima se koristio pojednostavljen, često diskriminatoran i nedovoljno informisan pristup prikazivanja. Inicijative koje su bile usmjerene ka poboljšanju položaja trans osoba uglavnom su poticale od nevladinih organizacija koje su se bavile pravima LGBT osoba. Među prvima su bile organizacije Gayten LGBT iz Beograda, LORI Rijeka, Ženska soba iz Zagreba, Udruženje Q u Sarajevu. U Zagrebu se 2005. godine organizuje prva regionalna trans konferencija pod nazivom "Transgresija

roda: dvoje nije dovoljno za rodnu ravnopravnost”. Danas je stanje utoliko bolje jer postoje inicijative i grupe koje su pokrenute od strane trans osoba i za trans osobe – od 2012. godine registrovana je udruga TransAid Hrvatska, a 2013. godine inicirana je regionalna mreža Trans mreža Balkan. LGBTIQ organizacija Queer Montenegro takođe pomaže osnivanje trans grupe samopodrške u Crnoj Gori, koja je 2017. izrasla u samostalno udruženje Spektra, organizaciju koja se zalaže za prava transrodnih, rodno varijantnih i inter-spolnih osoba. Gayten LGBT u Beogradu još od 2006. godine vodi grupu samopodrške za trans osobe, te su se u svome radu naročito u proteklih nekoliko godina fokusirali na prava trans i interspolnih osoba. U 2017. u Makedoniji se formirala i TransFormA – inicijativa za zaštitu i unapređenje prava transrodnih osoba.

Pravni diskurs na Zapadnom Balkanu mijenjao se naročito nakon 2000-ih godina, kada se, usvajanjem novih zakona o ličnom imenu, zakona o matičnim knjigama i javnih registra, konačno omogućila bezuvjetna izmjena ličnog imena kao i izmjena oznake spola u ličnim dokumentima, ali samo uz sterilizaciju i rekonstrukciju genitalnih organa, ili kako se stigmatizirajuće često kaže, uz potpunu medicinsku tranziciju. Do tada, trans osobe ili nisu imale mogućnost da im se promijeni oznaka spola ili se to radilo u polu-ilegali, kao što je bio slučaj u Srbiji, gdje su sve pravne izmjene spola morale raditi samo u jednoj beogradskoj opštini, vodeći ih kao grešku u dodjeli spola pri rođenju. U Albaniji, zakonodavstvo ni danas ne daje mogućnosti promjene imena i oznake spola, a na Kosovu promjena je moguća, ali samo uz odluku suda. Kao što smo ranije rekli, u

Sjevernoj Makedoniji još uvijek nije stvoren adekvatni pravni okvir za promjenu oznake spola u ličnim dokumentima, i pored presude Evropskog suda za ljudska prava u slučaju “X. protiv bivše jugoslovenske republike Makedonije”.

Pragmatičan iskorak učinjen je u Srbiji 2018. godine, usvajanjem novog zakona o matičnim knjigama, a na osnovu presude Ustavnog suda. Po novim zakonskim odredbama, koje se primjenjuju od 2019. godine, promjena oznake spola moguća je uz psihijatrijski nalaz, godinu dana nakon otpočinjanja hormonalne terapije, i bez hirurških intervencija.

Tabela: Pregled prava transrodnih osoba

	Promjena ličnog imena	Promjena oznake spola u ličnim dokumentima	Zdravstveno osiguranje pokriva troškove tranzicije
Albanija	-	-	-
BiH			
Brčko distrikt	X	X	-
Federacija BiH	X	X	-
Republika Srpska	X	X	-
Crna Gora	X	X	X (de facto 100% troškova)
Kosovo	Uz odluku suda	Uz odluku suda	-
Sjeverna Makedonija	X	-	-
Srbija	X	X	X (65% troškova)

Ipak, u svim zemljama Zapadnog Balkana transrodnost se i dalje tretira kao medicinski poremećaj i bez medicinske dokumentacije, da li se radilo o nalazu psihijatra (što je slučaj u Srbiji) ili čak o izvještaju o sterilizaciji i rekonstrukciji genitalnih organa (u ostalim zemljama), nije moguće uskladiti lične dokumente sa ličnim

rodnim identitetom. Ovakva praksa je u potpunosti u suprotnosti sa presudama Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu, ali i suprotnosti sa dobrim praksama koje se usvajaju u zemljama Evropske unije, koje su otpočele usvajanjem Zakona o rodnom identitetu, rodnom izražavanju i spolnim karakteristikama na Malti 2015. godine. Važno je naglasiti da je Evropski sud za ljudska prava ustanovio da države članice moraju obezbijediti sve uslove za medicinsku njegu trans osobama, odnosno omogućiti im operaciju prilagodbe spola, hormonske terapije i ostale potrebne zahvate, a da promjena oznake spola u ličnim dokumentima ne smije nikako biti uslovljena sterilizacijom ili sličnim intervencijama.

S ozbirom na pravnu zanemarenost ovog pitanja, LGBTI aktivistički pokret u regiji aktivno zagovara promjenu pristupa. Uvidjevši da ne mogu čekati da država djeluje, u Srbiji se još 2012. objavljuje Model zakona o priznavanju pravnih posljedica promjene spola i utvrđivanju transeksualizma. Model zakona nastao je u saradnji partnerskih organizacija Centra za unapređivanje pravnih studija, Gayten-LGBT i AIRE Centra. Na izradi Modela zakona bili su angažovani profesori Saša Gajin i Jelena Simić, advokatice Tanja Drobnjak i Violeta Kočić Mitaček, kao i aktivisti/ca organizacije Gayten-LGBT Milan Đurić, Kristian Randelović i Slavoljupka Pavlović. Ovaj prvi nacrt zakona je odražavao pragmatični pristup da se uvede bilo kakva regulacija pravnih posljedica medicinske prilagodbe spola, te je doživio nekoliko promjena, uključujući i posljednju verziju iz 2015. godine, koja se u potpunosti zasniva na principu samoodređenja i potpune depshopatologizacije. Posljednja verzija uključuje i pravno postupanje

u slučaju interspolnih osoba. U parlamentarnu proceduru u Skupštini Srbije 2019. godine, zakon je uputio predsjednik Liberalno-demokratske partije, Čedomir Jovanović, ali se još uvijek nije našao na dnevnom redu parlamentaraca. Za razliku od prijedloga nevladinih organizacija, koji se zasniva na potpunoj depsihiopatologizaciji, Srbija je izglasala pravne izmjene zakona o matičnim knjigama koje će trans osobama omogućiti promjenu oznaka spola, ali idalje samo uz medicinsku dijagnozu.

Po uzoru na razvoj u Srbiji, Sarajevski otvoreni centar 2016. godine razvija modele zakona o rodnom identitetu za Bosnu i Hercegovinu, pri tome definišući posebni okvirni zakon na nivou države BiH i posebne zakone na nivou federalnih jedinica (Republike Srpske i Federacije BiH), imajući na umu da su različita pravna pitanja regulisana na različitim nivoima vlasti unutar asimetričnog federalizma u BiH. Iste godine u Crnoj Gori, Institut za pravne studije, u saradnji sa organizacijama Juventas i Queer Montenegro, razvija crnogorski model zakona o rodnom identitetu. Nova nacionalna Strategija za unapređenje kvalitete života LGBTI osoba u Crnoj Gori za period 2019-2023. predviđa uvođenje okvira za pravno prepoznavanje roda, te se ubrzo može očekivati rad vlade na ovom pitanju. Potpuna, barem pravna, ravnopravnost ostaje izazov za treću deceniju trećeg milenija.

3.8 Osvajanje javnog prostora: Pop kultura, mediji i umjetnost

Nakon 2000. godine u javnoj sferi se otvara sve više prostora za LGBTI i kvir teme. Sve je više autovanih LGBTI ljudi u javnom životu, koje (mladim) neautovanim ljudima daju nadu da se može živjeti život po vlastitoj mjeri. Iz gej i lezbejskog aktivizma s kraja dvadesetog vijeka, početkom dvadesetiprvog razvija se LGBTI aktivizam, pa i pokret, kakvim ga danas poznajemo, u svim zemljama Zapadnog Balkana.

Društveno-kulturni prostor se sve više zauzima – sve više LGBTI osoba želi o svojim životima da govori u svoje ime, ili se pojavljuju umjetnici i umjetnice, različitih vrsta umjetnosti, koji imaju potrebu da progovore o iskustvima i potrebama ovih zajednica. Likovi u igranim filmovima i serijama postaju inspirisani LGBTI osobama, snimaju se dokumentarni filmovi o tome šta sve znači biti LGBTI, time se na svoj način bave pozorište, književnost i muzika. Pojavljuju se specijalizirani štampani časopisi, a internet, kroz forume, sajtove za upoznavanje i LGBTI web stranice, postaje svojevrsno utočište, ali i važno mjesto za artikulaciju pokreta.

Na Pjesmi Evrovizije, svjetskom godišnjem festivalu zabavne muzike, i izuzetno popularnom kvir događaju, i balkanske zemlje imaju svoje kvir predstavnice/ke, koji ili jesu otvoreno LGBTI ili ih sama zajednica prepoznaje kao dio svoje kulture, bez obzira na njihovu seksualnu orijentaciju. Najveći uspjeh jeste ostvarila srpska pjevačica Marija Šerifović, koja je pobijedila i dovela Evroviziju u Beograd, ali su zapažene bile i Sestre iz Slovenije kao i pjevač Deen iz BiH.

Festivalima se, takođe, zauzima kulturni prostor, a kao rezultat svega ovoga, uz rad pojedinih udruženja direktno na senzibilizaciji novinara/ki, uređivačke politike sve većeg broja medija zauzimaju afirmativan stav i LGBTI temama se polako sve manje bave senzacionalistički, a sve više društveno odgovorno. Nakon 2000. godine dešavaju se, dakle, bitne kulturne promjene u javnom prostoru, i LGBT identiteti, teme i problemi ulaze sve više u svijet popularne kulture, ali i klasične umjetnosti.

Dok je radio još bio važan izvor informacija, krajem 2000. godine počela je sa emitovanjem emisija o seksualnim različitostima "Gayming", u sklopu serijala pod nazivom "Ljudi sa nama" na u to vrijeme izuzetno slušanoj stanici radiju Beograd 202, koja je emitovana u noćnom terminu jednom nedjeljno sve do kraja 2004. godine.

Iako je iz današnje perspektive jasno koji je od festivala imao dugotrajniji i snažniji uticaj na senzibilizaciju javnosti i obogaćivanju kulturnog prostora, ovdje spominjemo kako bismo uporedili pristupe i domete, tri festivala sličnih imena. Po uzoru na festivale u Europi i svijetu, Queer Zagreb, Queer Beograd i Queer Sarajevo festivali pokrenuti su s ciljem promocije kulture i umjetnosti, borbe protiv homofobije i transfobije, te suprotstavljanja heteronormativnim i patrijarhalnim vrijednostima nacionalizma, klerofašizma, militarizma, mačizma i šovinizma.

Godine 2003. Udruga Domino pokrenula je Queer Zagreb festival, sa idejom dekonstruisanja heteronormativne teorije i prakse u hrvatskom i bliskim društvima. Kao najveći kvir festival u centralnoj i istočnoj

Evropi, Queer Zagreb je za vrijeme svog devetogodišnjeg postojanja okupio više stotina izvođača/ica iz regije i svijeta, a uz promociju i prikazivanje kvir umjetničkih sadržaja, posebna pažnja je bila i na produkciji kvir znanja i umjetnosti. Nakon 2012, aktivnosti se provode tokom čitave godine, pod imenom Queer Zagreb sezona.

Godinu dana nakon zagrebačkog, nastaje Queer Beograd, s ciljem osnaživanja ljudi, zabave i promovisanja kvir politika. U pitanju je aktivistički kolektiv, koji je u deset godina aktivnog djelovanja imao brojne akcije. Neke od glavnih aktivnosti bile su godišnji kvir festivali, kojih je bilo pet a neki su bili zatvorenog tipa zbog ekstremističkih prijetnji nasiljem, učestvovanje u kampanjama, mrežama, brojnim akcijama i inicijativama, te objavljivanje publikacija o festivalu.

Prvi veliki javni LGBTI festival u BiH, organizovalo je Udruženje Q 2008. godine, pod imenom Queer Sarajevo Festival. Najava događaja i otvaranje su pokazali koji je nivo homofobije bio prisutan u bh. društvu. Festival se slučajnim izborom datuma, zadesio za vrijeme Ramazana, što je navodno razljutilo različite aktere i u danima prije održavanja naišao na otpor političkih stranaka, religijskih vođa, medija, raznih desničarskih i nacionalističkih grupa. Udruženja Q je festivalom željelo da prikaže životne priče LGBTIQ osoba – njihove svakodnevnice, ljubavi, veze, prijateljstva, porodice, aktivizam i strahove. Organizacioni tim Festivala pripremio je petodnevni program uključujući izložbe, filmove (dokumentarne i igrane), okrugle stolove i performase, u svrhu uključivanja kvir teorije, umjetnosti i kulture u sarajevski kulturni mejnstrim. Nakon napada na otvaranju festivala, prvi Queer Sarajevo Festival je

bio prekinut već naredni dan. Naredne godine, 2009, održan je drugi Festival koji je predstavio javnosti umjetničke radove putem bilborda, TV spota i filma, i na taj način govorio o situaciji u društvu. Širom BiH su bili postavljeni bilbordi “Poljubac, Razgovor?” i “Radoznalost”. Queer Sarajevo Festival je ostao i simbol mukotrpane aktivističke borbe.

Godine 2009. organizovan je prvi Merlinka internacionalni festival kvir filma u organizaciji Gej-lezbejskog info centra (GLIC) u saradnji sa Domom omladine Beograda. Ovaj višednevni festival traje još uvijek, prije svega zbog posvećenog rada srpskog novinara i aktiviste Predraga Azdejkovića, i postao je tradicionalna filmska kvir manifestacija kojoj je cilj promocija savremenog igranog i dokumentarnog kvir filma, umjetnosti i kulture. Sarajevski otvoreni centra od 2013. organizuju Merlinka festival u Sarajevu, u Tuzli Merlinku organizuje Tuzlanski otvoreni centar. Festival Merlinka je imao i nekoliko izdanja u Crnoj Gori.

Ipak, prije nego u ostale umjetnosti, čini se da je kvir književnost ušla u mejnstrim kulturno polje Zapadnog Balkana. Da je to moguće potvrđuje i primjer spisateljice Suzane Tratnik, izuzetno priznate slovenačke književnice, budući da ona piše i objavljuje lezbejsku i kvir književnost već gotovo 25 godina, a njene knjige su prevedene na dvadeset jezika. U Srbiji se 2002. godine pojavila knjiga “Staklenac – Dnevnik drugačijeg zavodnika” Uroša Filipovića i skrenula pažnju javnosti jer je bila prva koja je sasvim eksplicitno pričala o životu gej muškarca. Knjiga “Berlinski ručnik” Dražena Ilinčića iz 2006. smatra se prvim hrvatskim gej romanom. U BiH se pojavilo nekoliko romana čiji je glavni

junak gej muškarac – “Šumski duh” Gorana Samardžića (2004), romansirana autobiografija “S obje strane ljubavi” Edina Aladžuza Kalimera (2007), te “Mihael” Selma Kešetović (2010). Lidija Obradović je 2009. godine napisala knjigu “Biti gej u Srbiji”, u čijem je fokusu homofobija u ovoj zemlji.

Krajem 2012. godine Labris iz Srbije je objavio zbirku lezbejskih kratkih priča, 42 priče 21 autorke, sa prostora bivše Jugoslavije pod nazivom “Pristojan život”. Makedonska književnost je obogaćena zbirkom lezbejskih priča Irene Cvetković “Orgazmična pisma” (2007), te romanima Aleksandra Aleksovog “Odsjaj dugine sjenke” (2014) i Petra Andonovskog “Leto” (2020). Posljednjih nekoliko godina regionalno su postale izuzetno poznate i nagrađivane bh. spisateljice Lejla Kalamujić zbirkom priča “Zovite me Esteban” (2015), Lamija Begagić zbirkom priča “Jednosmjerno” (2010), romanom “U zoni” (2017) i knjigom priča “Bolji mi” (2020). Romani pisca Bojana Krivokapića “Proleće se na put sprema” (2017) i spisateljice Dragoslave Barzut “Papirne disko kugle” (2017), izlaze iste godine kad i već spomenut roman Lamije Begagić, čineći kvir književnost itekako prisutnom u književnom životu.

Udruženje Queer Montenegro, takođe, od 2017. godine raspisuje regionalne konkurse za najbolju kratku priču koja tematizira LGBTI egzistencije i izdaje zbirke najboljih priča. Jedna od najpoznatijih i najnagrađivanijih bh. autorki, Tanja Stupar Trifunović, romanom o lezbejskoj ljubavi “Otkako sam kupila labuda” (2019), pokazala je da LGBTI teme definitivno nisu više van glavnog toka književnosti u regiji. U januaru 2020. godine albanski aktivista Kristi Pinderi, objavio je knjigu

memoara pod nazivom “1997”. Knjiga, između ostalog, obiluje i opisima bolnih iskustava seksualnog i drugih oblika nasilja kojima je autor bio konstantno izložen tokom svog odrastanja u rodnom gradu. “1997” je prva knjiga koju je napisao otvoreni gej muškarac u Albaniji i prva je koja se bavi pitanjima poput seksualnog nasilja i zlostavljanja djece u Albaniji.

Dodaćemo da je poezija u svim zemljama Balkana možda i najbogatiji žanr kada je riječ o LGBT motivima. Mnoge pjesme su objavljene po zbornicima i časopisima, a pravo pjesničko blago se može naći na internetu i po blogovima, koje često prate i kvir umjetničke fotografije.

Način širenja i popularizovanja kvir teorije, koji ostaje u sjeni ali je njegov doprinos nemjerljiv, jeste kroz akademsku sferu. Konkretna primjer uticaja jedne, velikim djelom, naučne konferencije jeste već spomenuta regionalna konferencija posvećena trans pitanjima “Transgresija roda: dvoje nije dovoljno za rodnu ravnopravnost”, koja se održala u Zagrebu 2005. Naime, prije nje u zemljama bivše Jugoslavije, pitanje transrodnosti se tretiralo površno, a malobrojne inicijative koje su bile usmjerene ka poboljšanju položaja trans osoba poticale su od nevladinih organizacija koje su se bavile LGBT pravima. Ova konferencija predstavlja začetak sveobuhvatnog i ozbiljnog bavljenja pitanjima trans osoba, iako je trebalo da prođe nekoliko godina dok nisu počele da se osnivaju organizacije koje će se specifično baviti pitanjima trans, inter i rodno varijantnih osoba.

Daljnje širenje LGBTI tema u polje nauke, istorije i filozofije omogućio je i Centar za kvir studije iz

Beograda, jedini specijalizirani centar ovog tipa na Zapadnom Balkanu, koji je od 2010. nekoliko godina izdavao QT Magazin, časopis za kvir teoriju i kulturu, čiji je glavni urednik Dušan Maljković. Cilj magazina je bila popularizacija, vidljivost i šire društveno i akademsko etabliranje kvir teorije i kulture, naučno, filozofsko i umjetničko istraživanje (ne)heteronormativnosti, istorije seksualnosti i socijalne konstrukcije pola i roda i društveno prihvatanje različitosti legitimnih seksualnih praksa i rodnih/polnih izraza. Napominjemo i da su naučni radovi o kvir teoriji i specifičnim LGBTI temama našli mjesta u brojnim naučnim i feminističkim zbornicima i tako doprinosili širenju kvir misli.

Širenju kvir misli doprinosi, na svoj način, i najdugotrajniji magazin Optimist, koji izlazi u Srbiji, a izdavač je gore spomenuti Gej-lezbejski info centar. Prvi broj objavljen je u junu 2011. godine, a u avgustu 2020. je izašao već 55. broj. Magazin izlazi svakog drugog mjeseca i besplatno se distribuira po gej kafićima i klubovima, nevladinim organizacijama i kulturnim centrima širom Srbije, ali i Zapadnog Balkana. Sadržaj svih brojeva je dostupan na njihovoj stranici. Časopis je imao i nekoliko crnogorskih izdanja. Prije njega, u Novom Sadu izlazio je časopis "Dečko", urednika Atila Kovača. Ovaj časopis je bio u komercijalnoj prodaji, na kioscima u Srbiji, Crnoj Gori i BiH.

Na Zapadnom Balkanu je snimljen veliki broj igranih i dokumentarnih filmova koji govore o LGBTI pitanjima i životima. Iako ne možemo da predstavimo svu produkciju, nabrojaćemo nekoliko filmova koje smatramo posebno značajnima. Veliku popularnost u cijeloj regiji ima hrvatski igrani film "Fine mrtve

djevojke” iz 2002. Dalibora Matanića. Film “Go West” iz 2005. godine u režiji Ahmeda Imamovića prvi je bosanskohercegovački igrani film koji je kroz LGBT temu, govori o gej paru koji bježi od rata u Sarajevu. Srpski igrani film “Parada” iz 2011. Srđana Dragojevića bavi se tematikom homofobije u tranzicijskom društvu te pojavio se u doba kada se u Beogradu godinama radilo na organizovanju Parade ponosa. Jasmila Žbanić, naj-nagrađivanija režiserka regije, snimila je igrani film u kojem se pojavljuje biseksualna junakinja “Love Island” (2014). Makedonska režiserka Sofija Teodor je snimila film “She is all that” (2009), a Ana Jakimska kratki film “Neonska srca” (2019).

Posebno vrijedni su dokumentarni filmovi, jer su upravo oni dali prostor temama o kojima u drugim umjetnostima nije bilo mnogo riječi – prije svega coming outu, kao izuzetno važnom procesu kroz koji svaka LGBTI osoba prolazi. Transeksualnost i realni životi trans žena i muškaraca bili su u fokusu brojnih filmova. Navodimo slijedeće dokumentarne filmove, jer je svaki od njih pomjerao granice. Grupisali smo ih geografski, ne po motivima, a lista iako obimna svakako nije sveobuhvatna.

Film “Queer Sarajevo Festival 2008” (BiH, 2009, režija: Maša Hilčišin, Ćazim Dervišević) govori o prvom Queer Sarajevo Festivalu tokom kojeg su se u septembru 2008. godine desili napadi na učesnike/ce festivala. Elma Islamović je 2010. godine snimila dokumentarni film “To je naše dijete”, u kojem se autuje nekoliko bh. LGBT osoba, a 2016. snima film “Neizgovoreno” u kojem se pojavljuje grupa LGBT osoba, dok je u fokusu priča o jednoj lezbejki i njenoj porodici. “S ljubavlju,

Vaša djeca” (BiH, 2012, režija: Okvir) je film koji prati priče i porodična iskustva pet LGBT osoba iz BiH. “Šetamo za ljubav, bebo” (BiH, 2020, režija: Berina Džemailović) i “Nek je što šaranije” (BiH, 2020, režija: Ado Hasanović) su dva filma koji govore o prvoj Povorci ponosa u Sarajevu.

Nabrajaćemo i nekoliko filmova iz Hrvatske, koji su se gledali i emitovali po Zapadnom Balkanu. Da je Parada ponosa velika tema, pokazuju i hrvatski dokumentarni filmovi “Gay Pride 2002 Zagreb”, iz 2002. u režiji Hrvoja Mabić, o prvoj zagrebačkoj Paradi ponosa, kao i “11. lipnja Prvi splitski Pride”, iz 2011, u režiji Tomislava Ladišića. Kao veoma uspješnu hrvatsku dokumentaristicu spominjemo Danu Budisavljević i njen autobiografski film “Nije ti život pjesma Havaja” iz 2012.

Film “Mentalitet” (Srbija i Crna Gora, 2001, režija: Stefan Orlandić) govori o prvoj Paradi ponosa u Beogradu koja je prekinuta napadom na učesnike/ce i eskalacijom nasilja. “Izgleda da sam vas nečim uznemirio, gospodo” (Srbija i Crna Gora, 2005, režija: Slađana Novaković) govori o ispovijesti oca pretučenog mladića, Igora Dobričića, koji je učestvovao u beogradskoj Paradi ponosa 2000. godine. “Ja kada sam bila klinac, bila sam klinka” (Srbija, 2013, režija: Ivana Todorović) je film o životu trans žene, Goce, u Beogradu. “Život pod maskom” (Srbija, 2016, režija: Aleksandar Princip) je film o pet LGBT osoba koje iz manjih sredina dolaze u Beograd u nastojanju da prestanu živjeti “pod maskom” i da, bez skrivanja, budu ono što jesu. “Kad izađem... budi tu” (Srbija, 2016, režija: Živojin Čelić) govori o coming outu iz perspektive deset osoba čija

se iskustva međusobno razlikuju. “Just Vivaldi” (Srbija, 2016, režija: Tijana Stojković) problematizira autovagnje s ciljem da ohrabri LGBT osobe. “Zločin iz mržnje” (Srbija, 2016, režija: Petar Petrović) je film o diskriminaciji i nasilju nad LGBT populacijom u Srbiji, a film “Slutnja anđela” (Srbija, 2017, režija: Branislav Princip) donosi priču o Dejanu Nebrigiću, ubijenom 1999. godine, gej muškarcu koji je bio mirovni aktivista, pisac, pozorišni kritičar i osnivač prve LGBT organizacije u Srbiji.

“Call me Barbara” je makedonski film iz 2013. (režija: Ana Jakimska) o makedonskoj pjevačici Fifi koja u filmu govori o svom životu i izazovima koje pred transrodne osobe postavlja balkansko društvo. “SkaNdal” je prvi albanski dokumentarni film iz 2014. (režija: Elton Baxhaku i Eriona Çami) koji govori o albanskoj LGBT zajednici, i u kojem LGBT aktivisti/ce, po prvi put, javno istupaju i hrabro govore o svojim akcijama, pokretu i istoriji borbe LGBT osoba u komunističkom režimu, ali i u savremenoj Albaniji za vidljivost u društvu. Naziv filma je igra rečima, Ska (non) Ndal (stop), i čitav se, kao i mnogi drugi nabrojani filmovi, može pogledati na Youtubeu.

Muzika je umjetnost kroz koju se najbrže i najlakše širi kvir kultura. Hrvatski bend Lollobrigida LGBTI zajednica Zapadnog Balkana je prepoznala kao kvir, naširoko su postale poznati pjesmom “Moj dečko je gej”. Novosadski DJ duo Margita je mrtva, često je koristio LGBT teme u svojim numerama. Bosanskohercegovački elektro trio Starke je u svojim pjesmama, također, posvećivao pažnju kvir temama. Sarajevski bend Karne snimio je pjesmu “Nema gej parade”. A i sama LGBTI

zajednica je izrodila zvijezde, poput srpske DJin i umjetnice Sonje Sajzor.

Mediji su u svim zemljama Zapadnog Balkana mnogo doprinosili širenju homofobije i transfobije tekstovima pisanim na senzacionalistički, netačan, neprovjeren, neetičan i neprofesionalan način o LGBTI ljudima i temama. Ipak, posljednjih godina situacija se svuda bitno popravlja. Tako naprimjer u Albaniji, gdje LGBTI ljudska prava nisu gotovo uopšte bila tema u albanskim medijima prethodnih godina, situacija se mijenja nakon 2010. godine, što je rezultat direktnog rada LGBTI udruženja sa medijima. Sve veći broj medija prenosi priopćenja za javnost LGBT udruženja, ili objavljuje intervjue sa LGBT aktivistima/cama. Praćenjem i analizom pisanja medija o LGBTI temama bavile su se mnoge organizacije i analitičarke/i u regiji. Sarajevski otvoreni centar, naprimjer, osam godina za redom izvještava o dobrim i lošim praksama u medijskom izvještavanju. Svi izvještaji i analize se mogu lako pronaći na internetu. Skrećemo pažnju i na analizu makedonskih medija koju su uradili Irena Cvetković i Slavčo Dimitrov. Udruženja u Srbiji, Crnoj Gori i Albaniji, takođe, kontinuirano prate medijska izvještavanja.

Uprkos sveopštoj homofobiji, pojedine LGBTI osobe su se pojavljivale u medijima i govorile o problemima sa kojima se zajednica suočava. U bh. javnosti, kroz gostovanje u debatama (2008. ali i prije) na TV-u, govorila je Svetlana Đurković. Poznati primjer javnog autovanja jeste i onaj koji je uradila književnica i aktivistica Mima Simić 2007. godine u kvizu hrvatske nacionalne televizije “Tko želi biti milijunaš”, gdje se predstavila kao lezbejka. Ovo javno autovanje je imalo odjeka

široj Zapadnog Balkana. Kako portal LGBTI.ba izvještava, tokom 2013. jedan od učesnika srbijanskog reality showa "VIP Veliki brat" bio je Boban Stojanović, gej aktivista iz Srbije, "koji je kao glavni motiv ulaska u kuću Velikog brata istakao želju da pokaže da su gej ljudi sasvim normalne, obične osobe. Ističući kao cilj svog sudjelovanja u Velikom bratu podizanje svijesti javnosti i prikazivanje jedne od marginaliziranih grupa u pravom svjetlu, Boban Stojanović ukazao je na činjenicu da reality show osim za sticanje popularnosti i jeftinu zabavu, može služiti i kao sredstvo edukacije javnosti, promovisanja tolerancije i prihvatanja različitosti."

Kristi Pinderi ističe da albanske organizacije medije nisu smatrale protivnikom, već alatom za unapređenje svoje LGBT misije, a kako su mediji bili potpuno neosvijesteni o pitanjima LGBT osoba, udruženja su naporno radila na njihovoj edukaciji. Da javni nastupi nose veliki rizik i nelagodu, pokazuje i primjer Xheni Karaj, jedne od najvidljivijih albanskih aktivistkinja, koja se zbog svojih javnih televizijskih nastupa, u emisijama "ZonëLirë" ili "Top Show", morala nositi sa snažnim homofobnim napadima raznih javnih osoba koje su je optuživale da propagiranjem gej tema radi na slabljenju, destabilizaciji i uništenju albanske porodice.

Dakle, i televizija, kao tradicionalni medij u koji se najteže ulazi, ustupila je, na kraju svoj prostor LGBTI temama. U informativnim emisijama i vijestima kroz priloge koji godinama postaju sve korektniji, kako analize istraživanja pokazuju, ali kroz likove u popularnim TV serijama, emisije formata talk show i kvizove. U balkanskim, mahom humorističkim serijama se homoseksualnost prikazuje rijetko, a kada i ima LGBT

likova oni su prikazani stereotipno. Ipak, kao dva pozitivna primjera izdvajamo makedonske serije: “Prespav” (emituje se od 2016) i posebno “Familija Markovski” (emituje se od 2017), u kojoj se problemi iz svakodnevice, poput neprihvatanja u porodici ili nasilja, prikazuju bez stereotipiziranja.

I na kraju, iako se zemlje Zapadnog Balkana ne mogu pohvaliti kvir doprinosom devetoj umjetnost, hrvatska umjetnica Helena Janečić, regionalno poznata i priznata, kreirala je u svom stripu prvu lezbejsku superheroinu Horny Dyke. Heroina indikativnog imena nastala je na posljednjim stranicama QueerLista, časopisa za queer kulturu u Hrvatskoj, regiji i svijetu. Časopis je pokrenula izdavačka kuća Domino 2008. godine, a posljednji 23. broj izašao je 2010. godine. S posljednjih stranica tog časopisa, Horny Dyke se preselila u izložbene prostore pa se tako ukazala na dvije izložbe tokom 2011. godine, “Zgodne žene spašavaju stvar” i na izložbi “Horny Dyke na rubu konvencije” da bi se u na kraju našla između korica istoimenog strip-albuma udruženja Domino. Iako je u našim društvima ova vrsta umjetnosti potpuno zanemarena, ona ima pasioniranu publiku, tako da se nadamo još nekoj/nekom LGBTI junakinji/junaku.

Korištena literatura

- Myrvete Bajrami/Vlora Krasniqi (2012): LGBT pokret na Kosovu, u Aida Spahić i Saša Gavrić (priređili): Čitanka LGBT ljudskih prava, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Bojan Bilić i Marija Radoman (priređili, 2018): Sestrinstvo i jedinstvo. (Post)jugoslo(a)venski lezbe(i)jski aktivizam. Novi Sad: Meditteran Publishing.

- Kevin Moss (2011). Queering Ethnicity in the First Gay Films From Ex-Yugoslavia, in: *Feminist Media Studies* 12(3)
- Jelisaveta Blagojević i Olga Dimitrijević (priredile, 2004): *Među nama. Neispričane priče gej i lezbejskog života*. Beograd: Hartefakt Fond.
- Jack Dreschner (2015): Queer diagnoses revisited: The past and future of homosexuality and gender diagnoses in DSM and ICD, u *International Review of Psychiatry*, October 2015; 27(5): 386–395.
- Piotr Godzisz (2019): The Europeanization of anti-LGBT hate crime laws in the Western Balkans, u *Crime Law Soc Change*, 71, 291–306.
- Institucija ombudsmana za ljudska prava (2016): *Specijalni izvještaj o pravima LGBT osoba u Bosni i Hercegovini*. Banja Luka.
- Afrim Krasniqi (2014): Albanian transition: the contrast between eastern mentality and European identity, u *Interdisciplinary Journal of Research and Development*. Vol (I). 2014-62.
- Marina Lazëri (2014): *Renegotiating Albanian Identity: European Transformations*, Utrecht University. Unpublished paper.
- Tatjana Rosich i Jasna Koteska (2015, priredile): *Representations of Gender Minorities in Media: Serbia, Macedonia and Montenegro*, Belgrade: Fakultet za medije i komunikacije.
- Marija Savić (2011): *Istorija LGBT aktivizma u Srbiji u Saša Gavrić/Lejla Huremović/Marija Savić (priredili): Čitanka lezbejskih i gej ljudskih prava*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Fondacija Heinrich Boell.
- UNDP (2017): *Being LGBTI in Eastern Europe. Serbia Country Report*, dostupan na https://www.eurasia.undp.org/content/rbec/en/home/library/democratic_governance/being-lgbti-in-eastern-europe--albania-country-report.html

Intervjui i online članci:

- Dačić uputio izvinjenje “Labrisu” (2015): https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2015&mm=02&dd=21&nav_category=12&nav_id=960488
- Ipak je uspelo: Parada ponosa održana u centru grada (2013): <https://www.telegraf.rs/vesti/839740-iznenadjenje-gej-para-da-u-23h-ispred-vlade-srbije>

- Ko je odgovoran za prebijanje učesnika – razbijanje gej parade (2001): [ttp://www.b92.net/specijal/gay-parada/tema_dana.phtml](http://www.b92.net/specijal/gay-parada/tema_dana.phtml)
- Marija Arnautović (2009): Zakon o zabrani diskriminacije diskriminira vjerske zajednice? https://www.slobodnaevropa.org/a/zakon_diskriminacija_vjerske_zajednice/1750335.html
- Na rubu konvencije (2012): <https://www.stripovi.com/recenzije/horny-dyke-hody-dom-1-horny-dyke-na-rubu-konvencije/1490/>
- Piro Rexhepi (2018): Albanias layered homophobia. <https://prishtinainsight.com/albanias-layered-homophobia/>
- Povorka ponosa se neće održati (2009): https://www.b92.net/info/vesti/index.php?nav_id=382249&dd=19&mm=09&yyyy=2009
- Povorka srama (2009): http://www.spc.rs/sr/povorka_srama
- Predrag Tomović (2019): Transrodnost prihvatljiva SPC-u, ali ne i homoseksualnost. <https://www.slobodnaevropa.org/a/transrodnost-prihvatljiva-spc-u-ali-ne-i-homoseksualnost/30257896.html>
- Prvi trans Prajd u Beogradu (2015): <https://www.slobodnaevropa.org/a/prvi-trans-Prajd-u-beogradu/27258868.html>
- Spor oko Zakona o zabrani diskriminacije (2009): <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/48182/spor-oko-zakona-o-zabrani-diskriminacije-.html>
- Stav SPC o promeni pola (2009): www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2009&mm=08&dd=17&nav_category=206&nav_id=376687
- The Commissioner for Protection against Discrimination recommends to the Albanian Parliamentarian to avoid discriminatory language and statements against the LGBT community in Albania (2011): <https://tgeu.org/pink-embassy-wins-the-case-against-the-member-of-the-albanian-parliament/>
- Zdravko Cimbalević šest godina od odlaska iz CG: U Kanadi sam ono sto jesam, želim i osjećam (2019): <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/405699/zdravko-cimbalevic-sest-godina-od-odlaska-iz-cg-u-kanadi-sam-ono-sto-jesam-ze-lim-i-osjecam>

Web stranica:

https://www.ndi.org/LGBTI_Balkans_poll

4. LGBTI PRAVA U TREĆOJ DECENIJI NOVOG MILENIJA: IZAZOVI, PREPREKE, POTENCIJALI

4.1 Politike identiteta

Emancipatorni dometi politika identiteta postaju važna tema akademskih diskusija, kako socioloških, tako i feminističkih i kvir. Na aktuelno pitanje – da li politike identiteta razaraju socijalni kapital grupnih identiteta jer je riječ o tekovinama liberalnodemokratskog građanstva, koje vrši nepoželjnu redukciju političkog polja djelovanja – ne možemo dati odgovor, jer nam je ovdje cilj predstaviti u kratkim crtama osnove identitarnih politika, kroz nekoliko važnih pitanja savremene političke kvir misli.

Vratićemo se na početak priče o identitetima. Kao rezultat društvenih promjena, prije svega industrijalizacije i urbanizacije, kao i preslagivanjem filozofskih pojmova koji se tiču osobnosti, u 19. vijeku se počela razvijati sociološka koncepcija subjekta, individualnog identiteta, te struktura koje oblikuju živote pojedinaca/ki. Smatralo se da je identitet pojedinca vezan za određenu društvenu klasu, određenu grupu zanimanja, mjesto iz kojeg potječe, nacionalnost itd. Nasuprot tome, savremeno razumijevanje individualnog identiteta i društva gubi rigidnost, postaje određeno kratkoročnošću i zadatkom kontinuiranog traganja, reinventiranja i promjene. Do 19. vijeka, da potpuno pojednostavimo

ono što francuski filozof Michel Foucault slikovito objašnjava, u diskursu nisu postojali identiteti poput *homoseksualac* baš kao ni *heteroseksualac*. Postojala su samo ponašanja i odnosi u koje su ljudi ulazili, a koja su smatrana neprihvatljivim ili prihvatljivim. Ova neprihvatljiva ponašanja su počela da dobijaju svoja imena kako su se razne oblasti društva razvijale i osvajale moć – zakon, medicina, zatvori i ludnice. Svi oni su propisivali šta je normalno i dopušteno ponašanje, i tada su “nastali” homoseksualci kao suprotnost onima koji žive prema propisanim normama, tj. heteroseksualcima. Prema Foucaultu, društva odlikuju moć kažnjavanja i nadzor, tj. ponašanje pojedinaca sve se više promatra, prati i, kad treba, kažnjava. Te tehnike potiču iz zatvora i bolnica, ali u međuvremenu su se proširile na mnoge aspekte društva.

Sa usponom novih društvenih pokreta ‘60-ih i ‘70-ih godina 20. vijeka identitet postaje političko pitanje. Politika identiteta, kako je nazvana, bavi se razlikama između skupina ljudi i mogućnostima da se te razlike izraze. Politike identiteta po prvi put naglašavaju kako je važno da se čuju drugačiji glasovi, posebno glasovi potlačenih i marginalizovanih skupina poput gej muškaraca i lezbejki, i mogu se odrediti kao one koje se bore za “priznanje dostojanstva” ili za jednako javno priznanje etničkih, religijskih, seksualnih, rodnih ili drugih identiteta. Feminizam je imao izuzetno važnu ulogu u javnim raspravama i promišljanju o politikama identiteta, kroz feminizam razlike, koji je početkom 1980. godine najavila Nancy Hartsock u svom radu. Politike identiteta su obilježili glasovi crkinja, radničke klase, gej muškaraca i lezbejki.

U teorijskim krugovima se stoljećima piše o tome koliko i u kojima aspektima biološka pripadnost muškom ili ženskom spolu uvjetuje različitosti poput seksualne orijentacije, spolnih karakteristika ili rodnog identiteta. Rod podrazumijeva društveno konstruiranje biološkog spola žena i muškaraca i odnosi na skup različitih očekivanja koja se vežu za socijalne uloge žena i muškaraca, u privatnom i javnom životu. To znači da društvena očekivanja formiraju obrasce ponašanja i djelovanja koji se karakterišu kao tipično muški ili ženski. Ipak, društvena, politička i pravna stvarnost oko nas pokazuje da svaka osoba ima pravo na sopstveni rodni identitet i poštivanje te odluke, jer rodni identitet ne mora biti u skladu sa spolom pripisanim pri rođenju, i ne mora da ima veze sa seksualnom orijentacijom.

Za sve one koje zanima bogato polje kvir teorije, nezaobilazno ime je i američka teoretičarka Judith Butler, a ključno njenoj u perspektivi roda je njegovo razumijevanje kao diskurzivne prakse koja je i društvena matrica i performativna gesta, jer ima moć da naruši lanac društvenih ponavljanja i da se otvori za nove realnosti. Kvir i feminističke teorije koje su, podstaknute praksom i stvarnošću, odbacile tradicionalna razumijevanja seksualnosti i roda kao određene spolom su LGBTI osobama dale mogućnost da stvaraju svoju realnost i osnažuju se kroz procese samoidentifikacije. Takođe, postalo je jasno da nema velikih i malih priča i da su sva iskustva jednako vrijedna, što je posebno bilo važno LGBTI osobama, te da je homoseksualnost samo jedan vid seksualnosti, baš kao što je to i heteroseksualnost, biseksualnost, aseksualnost itd.

Mnoštvo identiteta je povlačilo i pitanja poštovanja i nove društvene odgovornosti. Psihologija primarno koristi termin identiteta da opiše osobni identitet, dok ga sociologija koristi da opiše društveni identitet. Termin pregovaranje identiteta u sociologiji označava proces u kojem osoba pregovara sa društvom o značenju svog identiteta. U tom smislu, identitet se može objasniti kao rezultat dijalektičkog odnosa između individue i društva, pri čemu su “društveni procesi uključeni kako u formiranje, tako i u održavanje identiteta (...) i obrnuto, identiteti proizvedeni uzajamnim djelovanjem organizma, pojedinačne svijesti i društvene strukture reagiraju na datu socijalnu strukturu, održavajući je, modificirajući je, čak i preoblikujući je.”¹⁰

Sa druge strane, politike identiteta su donijele promjene i za doživljaj unutrašnjeg života LGBTI osoba. Da bi se razumjele prakse koje LGBTI osobe imaju tokom svog života, neophodno je da razumijemo njihovo shvatanje sebe i značaj tih praksi u njihovom svakodnevnom životu. To znači da je neophodno da se prihvate i razumiju višestrukosti ispoljavanja identiteta koji predstavljaju rezultat aktivnog odnosa osobe i društva. Svaka LGBTI osoba ima pravo da odredi svoje tijelo i sve svoje vlastite identitete, što uključuje slobodno izražavanje rodnog identiteta i seksualne orijentacije, bez stigmatizacije spolnih karakteristika, kao i pravo da zahtijeva od društva da to poštuje. Ipak posljednjih godina, unutar pojedinih feminističkih grupa koje pozivaju na ukidanju roda, javljaju se glasovi koji napadaju trans zajednicu, interpretirajući trans osobe kao prijetnju ženama i, generalno, izborenim pravima žena. Transfobni

¹⁰ Citirano prema Berger i Luckmann (1992), str. 201.

govori najprisutniji su u online prostoru, iako forme TERF (Trans-exclusionary radical feminist) aktivizma postoje dugo, još od 70-ih godina.

Nažalost, rigidne društvene klasifikacije spola, roda i seksualne orijentacije nastoje suzbiti ispoljavanje bilo koje različitosti izvan normiranih obrazaca ponašanja i djelovanja. Sve dok je društvo u kojem živimo konzervativno na ovaj način, znanja koja nude teorije koje promišljaju identitete pružaju utočište i ohrabrenje LGBTI ljudima da žive živote onako kako osjećaju i žele.

4.2 Nove forme organizovanja LGBTI pokreta

Postoji li na Zapadnom Balkanu LGBTI pokret? Ako postoji, ko su osobe ili organizacije koje ga vode? Pokret na Zapadnom Balkanu postoji. Njegov način organizovanja i djelovanja se vremenom mijenjao, kako i ova kratka historija pokazuje, a njegovo stvaranje su započeli pojedinci i pojedinke – osobe koje su se povezivale, stvarajući prvo neformalna, pa onda i formalna savezništva, djelujući kroz različite društvene i kulturne oblasti. Kako je pokret postajao vidljiviji i aktivistički brojniji, rad na smanjenju nasilja i homofobije, kao i opšte senzibilizacije, počeo je da se širi kroz različite društvene sfere – obrazovanje, pravo, birokratiju. Od uličnih akcija do obuke za policiju, od performansa do rada sa tužilaštvima.

Društveni pokreti se, kako teorija objašnjava, mogu uopšteno odrediti kao oblik kolektivnog djelovanja, sa određenim stupnjem organizovanog korištenja strategija i taktika, koje karakteriše usmjerenost na postizanje

promjene, ili odupiranje nekoj društvenoj promjeni.¹¹ Pitanje identiteta je ključno kada je riječ o novim društvenim pokretima. Zakoni kapitalističke ekonomske reprodukcije, administrativni sistem i sveopšta društvena birokratizacija čine život otežanim, a djelovanjem za i kroz pokret ljudi imaju osjećaj pripadnosti, identiteta i smisla. Društveni pokreti koriste nekonvencionalne oblike društvenog djelovanja, nove strukture organizovanja i svojom participacijom, izazivaju i mijenjaju politički život svoje okoline i šire. Ženski pokret je, što se nas tiče, najznačajniji društveni pokret, koji je i klasičan i nov, pokret usmjeren ne samo na dobiti od sistema već i na novi politički kvalitet i senzibilitet, te promjenu političke paradigme dominantnih ideoloških provinijenija. Istaknuta bh. istraživačica Zlatiborka Popov-Momčinović je to odlično pokazala u svojoj knjizi o ženskom pokretu u BiH. LGBTI pokret, i u svjetskim i u balkanskim razmjerama, nastao je kao pokret unutar pokreta, otpor unutar otpora, borba unutar borbe.

Posljednjih godina se, ipak, dešavaju promjene u smislu formi kroz koje pokret djeluje i mijenja stvarnost LGBTI osobama. Naime, iako LGBTI pokret nakon 2000-ih vode velikim dijelom nevladine organizacije, primjetni su i novi načini organizovanja i djelovanja, kao i nekoliko novih oblasti na kojima počinje da se radi.

Iako je već bilo riječi ranije, spominjemo još jednom kao značajan rad dokumentovanje slučajeva raznih vidova nasilja nad LGBTI osobama. Sa ovim u sprezi je rad sa policijom, centrima sa socijalni rad, tužilaštvom i

¹¹ Parafrazirano prema David A. Snow i ostali, kao i zborniku koji je uređio Berch Berberoglu, str. 17.

sudovima, jer se na početku ovog procesa dešavalo da je LGBT osobama, kada su preživjele nasilje i prijavile to policiji ili centru za socijalni rad, to donosilo više štete nego koristi zbog homofobije koja je bila duboko ukorijenjena u institucionalne sisteme svih država o kojima je riječ u ovoj knjizi. Takođe se razvijaju edukacije, savjetovanja i saradnje i sa stručnjacima/kinjama raznih grana medicine, psihologije i zdravstva uopšte. Tako od 2007. godine u Sjevernoj Makedoniji djeluje već spomenuta Koalicija za seksualna i zdravstvena prava marginaliziranih zajednica Margini, koja se bavi praćenjem stanja seksualnih i zdravstvenih prava osoba koje koriste droge, seksualnih radnica/radnika, ljudi koji žive s HIV-om i LGBT osoba. Kroz ovakav rad zalažu se za pravno osnaživanje marginaliziranih zajednica i za bolje politike i prakse institucija prema njima.

Na važnost dokumentovanja ličnih priča podsjeća i Kvir arhiv, koji sakuplja i vodi Udruženje Okvir od 2018. godine, sa ciljem da se napravi arhiva LGBTIQA historije u BiH i regiji. Kvir arhiv sakuplja lične priče i sjećanja vezana za sigurnost, rod, seksualnost, kulturu, identitete i ljudska prava lezbejki, gej, biseksualnih, trans, interseks, kvir i aseksualnih osoba od '90-ih do danas.

Jedan od primjera novog udruživanja i važan trenutak za regionalni aktivizam bilo je osnivanje organizacije ERA – LGBTI koja okuplja veće LGBTI organizacije aktivne na Zapadnom Balkanu i u Turskoj. Na osnovu iskustava dugogodišnje saradnje koja je prevazilazila granice, organizacija je osnovana krajem 2015. godine, a danas djeluje zahvaljujući, između ostalog, i direktnoj finansijskoj podršci EU. Pored pružanja usluga i podrške svojim organizacijama članicama, ERA se bavi

istraživačkim radom i lobiranjem, te koordinira razne inicijative u regiji, naročito kada je riječ o međunarodnom zagovaranju prema UN, EU i institucijama Vijeća Evrope. Ovakav način djelovanja ima drugačiju vrstu vidljivosti i uticaja prilikom zagovaračkih procesa i zato jeste novina u pokretu. Rijetke su druge subregije u Evropi koje imaju formalnu regionalnu organizaciju za zastupanje prava LGBTI osoba.

Ne ulazeći u motive ovakvih organizovanja, možemo reći da se i parlamentarci organizuju na nove načine kada je riječ o rješavanju pitanja LGBTI osoba, što pokazuje i primjer iz Sjeverne Makedonije, gdje je 2018. formirana višepartijska parlamentarna grupa koja je počela da radi na unapređenju prava LGBTI osoba. Ovo je bila prva ovakva parlamentarna grupa u regionu. Sačinjavalo ju je 13 članova/ica različitih političkih stranaka, koje su radile na promicanju prava LGBTI zajednice, koristeći raspoložive mehanizme Skupštine za izgradnju društva u kojem seksualna orijentacija i rodni identitet neće biti prepreka punom uživanju ljudskih prava i sloboda. Parlamentarne lobi grupe su se na Zapadnoj Evropi i Sjevernoj Americi pokazale kao dobar mehanizam. Naročito kada govorimo o pravnom okviru za istospolne zajednice i brakove ili za prava interspolnih osoba i pravno prepoznavanje roda, biće važno da LGBTI pokreti imaju svoje saveznice i saveznike u parlamentima u regiji.

Još jedna savremena tema, i naredna pravna borba koja se treba dobiti svuda na Balkanu, predstavlja pitanje braka i roditeljstva za LGBTI osobe. Već decenijama se vode istraživanja koja potvrđuju da svaka odgovorna osoba, neovisno od roda, spola i seksualne

orijentacije, može biti dobar roditelj. Da je borba, iako mukotrpana, moguća, potvrđuju nam primjeri iz susjedne Hrvatske i Crne Gore. U Hrvatskoj već godinama djeluje udruženje Dugine obitelji, koje okuplja i zastupa prava istospolnih i drugih neheteronormativnih porodica. Simbolični regionalni doprinos borbi za pravo na roditeljstvo je imala njihova dječija slikovnica pod imenom “Moja dugina obitelj”, objavljena 2018. godine, što je također nov način djelovanja koji je bio teško zamisliv prije samo deset godina. Cilj slikovnice je bio jačanje socijalne integracije djece koja imaju istospolne roditelje te promicanje tolerancije i poštovanja različitosti. Slikovnica je namijenjena djeci predškolske dobi te prikazuje sličice iz života dvoje djece koji imaju istospolne roditelje. U Crnoj Gori, kao što smo već naglasili, 2020. izglasan je zakon o istospolnim zajednicama. Iako se istim ne izjednačavaju heteroseksualni brakovi i istospolne zajednice života, ovaj zakon otvara mogućnosti novog organizovanja LGBTI zajednice, kako bi se u narednom periodu upravo pitanje starateljstva, usvajanja i roditeljstva unutar istospolnih zajednica regulisalo na nediskriminatoran način. Nadamo se da će novi načini djelovanja omogućiti da se dvije realnosti – institucionalna i životna – u budućnosti spoje.

4.3 Veća vidljivost, veće prihvatanje?

Neosporna je, dakle, činjenica da su LGBTI osobe i teme posljednjih decenija sve vidljivije u javnom prostoru. Kako smo pokazali u prethodnim poglavljima – kroz medije, kulturu, brojne vrste umjetnosti, aktivizam

i pravo proizvode se u mejnstrim prostoru narativi o homoseksualnosti, biseksualnosti, transrodnosti i bliskim temama. Veća vidljivost, kako nam praksa pokazuje, nosi sa sobom i pozitivne i negativne posljedice – LGBTI osobe izlaze iz okvira stereotipnih slika u koje ih je tradicionalno društvo uguralo. Život, potrebe i problemi LGBTI osoba se pokazuju u svoj svojoj raznolikosti i posebnosti i generalno govoreći, društvo postaje senzibilisanije i svjesnije. Sa druge strane, svaka pojedinačna priča svake pojedinačne lezbejke, gej muškarca, biseksualne osobe, trans muškarca ili žene, interspolne osobe nosi svoju stranu lične priče gdje se nerijetko pokazuje da cijena veće vidljivosti nije mala.

Brojna istraživanja urađena su u zemljama Zapadnog Balkana o potrebama, problemima, pitanjima i izazovima sa kojima se susreću LGBTI osobe u svom svakodnevnom životu. Istraživanje koje prvo navodimo najopsežnije je do sada urađeno, a sprovedla ga je Svjetska Banka 2018. godine. U istraživanju je učestvovalo 2300 LGBTI osoba iz Albanije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Kosova, i Makedonije, ali i Hrvatske i Slovenije. Izvještaj koji je rezultat ovog istraživanja, pod nazivom “Život na margini: Rezultati ankete o iskustvima LGBTI osoba u jugoistočnoj Evropi” daje detaljan prikaz sakupljenih odgovora pokazuje kakvo je stanje što se tiče diskriminacije, isključenosti iz društva i nasilja. I ovo istraživanje je potvrdilo ono što su sva prethodno sprovedena pokazala – svaka treća ispitana osoba je bila žrtva nasilja u posljednjih pet godina. Transrodne osobe su još ranjivije, jer je više od polovine ispitanih doživjelo nasilje. Ukazano je na posljedice koje takva iskustva ostavljaju na osobe koje su preživjele nasilje, a

objašnjeno je da nasilje košta državu i utiče na ukupni društveni trošak. Uprkos zakonodavstvu koje zabranjuje diskriminaciju na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta, i koje postoji u većini zemalja koje su obuhvaćene istraživanjem, gotovo polovina (49%) – dakle svaka druga osoba – rekla je da je bila diskriminirana ili uznemiravana u prethodnih 12 mjeseci. Broj transrodnih osoba koje su doživjele diskriminaciju još je veći, 80% ispitanih trans osoba su doživjele ovaj vid nasilja. Diskriminacija je prisutna u obrazovnim sistemima, kao i u radnom okruženju, u svim državama, što, pored ostalog, sprječava LGBTI osobe da u potpunosti pokažu svoje potencijale i daju svoj doprinos razvoju društva. Ovo istraživanje, u duhu misije Svjetske banke i za razliku od ostalih, sugerira da bi poštovanje i efikasna zaštita LGBTI ljudskih prava donijela konkretne koristi, ne samo LGBTI osobama, već i ekonomijama svakoj od država, ali i regiji u cjelini.

Dalje, u istraživanju se predlaže da statističke agencije i zavodi, svake od države obuhvaćene istraživanjem, počnu sa redovnim prikupljanjem podataka vezanih za LGBTI osobe, jer će se samo tako obezbijediti dokazi potrebni za izgradnju sveobuhvatnijih politika i programa u rješavanju problema, jer će donošenje politika zasnovanih na dokazima donijeti dobrobiti i LGBTI osobama i društvima.

Generalno rečeno, sva istraživanja provedena na Zapadnom Balkanu pokazuju, da je, u prosjeku, svaka treća LGBTI osoba preživjela neki vid nasilja. Dalje, kada je odnos prema homoseksualnosti u pitanju da su žene tolerantnije od muškaraca, obrazovanije od manje obrazovanih osoba, oni koji žive u urbanim područjima

od onih iz ruralnih, te mlađi od starijih. Ipak iako, generalno gledano – kroz kulturu, medije, naučne studije, školstvo – prihvatanje homoseksualnosti u posljednjih 30 godina raste, te iako zakoni prepoznaju potrebe i prava LGBTI osoba, a medicina i psihologija homoseksualnost ne smatra bolešću, šira javnost sporo mijenja svoje stavove.

U zemljama Zapadnog Balkana je u posljednjih desetak godina urađeno više istraživanja koja su, pored ostalog pokazivala i stepen socijalne distance spram LGBTI osoba. Iako su rađena u različitim zemljama i u različito vrijeme, velika većina pokazatelja je vrlo slična i ne postoje značajne promjene u razmišljanju građana/ki.

Izdvajamo nekoliko nacionalnih primjera. U istraživanju iz 2011. o percepciji mladih u Albaniji o LGBT osobama, navodi se da su uglavnom otvoreni prema različitim društvenim skupinama, ali da imaju snažne predrasude o homoseksualnosti. Mladi muškarci su pokazali su viši stepen homofobije (67%) od mladih žena (46%), što je slučaj i sa ispitanim osobama i u drugim zemljama. Osobe iz ruralnih područja su pokazale viši stepen antipatije (58%) od osoba iz Tirane (45%), a samo 8% svih ispitanih osoba, naprimjer, pozdravilo bi svog komšiju koji je gej. Anketa iz 2012. je postavila pitanje “trebaju li gejevi i lezbejke živjeti slobodno kako žele”, a više od polovine ispitanih je odgovorilo negativno. Već spomenuto regionalno istraživanje koje je proveo američki Nacionalni demokratski institut, otkrilo je da je čak 65% LGBTI ispitanih osoba u Albaniji bilo diskriminirano zbog svoje seksualne orijentacije ili rodnog identiteta. Isto istraživanje je otkrilo da bi gotovo polovina ispitanih pokušala da izliječi svoje dijete

ukoliko bi bilo lezbejka ili gej, a 58% ispitanih je izjavilo da ne bi glasali za političku stranku koja se zalaže za prava LGBTI osoba.

Istraživanje javnog mnijenja u BiH na temu homofobije, između ostalog, provedeno je 2013. godine na reprezentativnom uzorku, s ciljem utvrđivanja stepena homofobije u bh. društvu i dalo je brojne indikativne nalaze. Istraživanje je, pored ostalog, pokazalo da ukoliko ispitanik/ca poznaje neku LGBTI osobu, to dobrim dijelom određuje i njegove ili njene stavove. Tako već na prvom pitanju, koje se tiče senzibilizacije svijesti o problemima LGBT osoba, vidimo da je odgovor nemam stav najzastupljeniji upravo kod onih koje ne poznaju nijednu homoseksualnu osobu (čak 2/3 ispitanih) a najmanje (23%) kod onih koji imaju LGBT osobu za prijatelja/icu. Glavni rezultati istraživanja pokazali su da, generalno, postoji nizak stepen znanja o LGBT osobama – mali broj ljudi poznaje probleme sa kojima se ova populacija susreće kao i zakonsku regulativu koja se odnosi na ovu oblast. Ohrabrujući je bio podatak da više od 90% ispitanih ne bi vršilo fizičko ili verbalno nasilje nad ovom populacijom, a čak ¾ ispitanih bi pomoglo žrtvi nasilja. Kada je o stepenu socijalne distance riječ, pokazalo se da je stepen odbijanja ispitanih oblika socijalne interakcije – komšijskih odnosa, poslovnih i prijateljskih – ipak veći od njihovog prihvatanja. Istraživanje je pokazalo da su LGBT osobe najmanje prihvatljive kao prijatelji, potom kao šefovi na poslu, zatim kao radne kolege i na kraju kao komšije. Prijateljski odnosi sa LGBTI osobama, u koju osoba ulaže čitavu svoju ličnost najmanje su bili prihvatljivi za ispitanike i ispitanice.

Broj samoubistava među LGBTI osobama predstavlja posebno ozbiljan problem, a glavni uzrok jeste neprihvatanje. Posebno je strašno što ima zabilježenih pokušaja samoubistva među izuzetno mladim LGBTI osobama, koje su imale samo 13 godina kada su pokušale sebi da oduzmu život zbog nepodnošljivog pritiska sredine. Doktorska disertacija "Suicidalno ponašanje homoseksualno orijentisanih mladića" psihološkinje Jelene Srdanović Maraš iz 2013. godine je jedino istraživanje urađeno, koliko je nama poznato, u Srbiji i šire na ovu temu. Jedan od strašnih podataka je i da gotovo svaki deseti gej mladić starosti između 18 i 26 godina razmišlja o samoubistvu, ili ima razrađen plan samoubistva i u neposrednom je riziku.

Ipak, internet je LGBTI osobama omogućio da se ne osjećaju usamljeno i izopšteno iz okruženja, ponudio je sigurniji prostor da izraze ono što jesu i nađu podršku, pomogao im da dođu do dragocjenih informacija i učinio svakodnevicu kvalitetnijom. Internet je velika tema i umnogome je pomogao LGBTI aktivizmu, ali i emotivnom i erotskom životu LGBTI ljudi. Sa druge strane, sveprisutan je i trend nasilja koje LGBTI osobe doživljavaju u online prostoru.

Ovdje želimo da spomenemo i jedno istraživanje profesorice sa univerziteta u Skadru (Albanija), koja je tokom 2015. ispitivala stavove studenata/ica psihologije i socijalnog rada o homoseksualnosti. Istraživanje je željela da uradi, jer ju je zanimao stav albanskih studentica/ata o temi, budući da je pozitivan stav ove dvije profesije izuzetno važan za LGBTI osobe. Ovo je bila ujedno prva naučna studija ove vrste u Albaniji. Polazeći od decenijama ranije u teoriji određenih pojmova,

Podsjeća da je heteroseksizam ideologija koja priznaje samo heteroseksualnost kao normalni način življenja, kojem nasuprot stoji seksualna devijacija – homoseksualnost. Heteroseksizam postoji i na nivou kulture, kao i na nivou pojedinaca/ki. Na kulturnoj razini gejevi i lezbejke nisu prihvatljivo model, te heteroseksizma ima svoje alate da se protiv njih bori – homofobiju, ukidanje prava, govor mržnje i nasilje. Sve ovo kroz razne institucije utiče i na lične stavove pojedinaca/ki, koji dalje perpetuiraju homofobiju kroz brojne psihološke, kognitivne, verbalne i druge radnje. Njeno istraživanje je pokazalo da studenti/ce generalno imaju loš stav i brojne predrasude o homoseksualnosti, ali da oni sa psihologije imaju ipak više prijateljski stav prema homoseksualnosti od studenta/ica socijalnog rada. Jedan od pokazatelja studije je i da stariji studenti/ce imaju veće predrasude prema homoseksualnosti od onih mlađih. Pozivajući se na brojne studije, autorica ističe da se homofobija može značajno smanjiti u nekoj zajednici ukoliko LGBT osobe javno govore na panelima, kroz upoznavanje sa radom LGBT organizacija i osoba koje ih vode, kroz rad na sebi i psihodramu ili jednostavno kroz poznavanje LGBT osoba.

Sa svim što je napisano u ovom poglavlju, na kraju je povezana i tema emigracije i azila. Iako, gotovo sve zemlje Zapadnog Balkana već više od 10 godina imaju uređeno zakonodavstvo kada je u pitanju zaštita od diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta, stvarne potrebe i prilike u kojima LGBTI osobe žive daleko su od uređenih. Azil su LGBTI osobama sa Zapadnog Balkana svih prethodnih godina davale Austrija, Belgija, Danska, Francuska, Njemačka,

Kanada, SAD i druge zemlje. LGBTI osobe koje traže azil to rade jer u praksi ne mogu da dobiju adekvatnu zaštitu svoje države, pa se na traženje azila odlučuju jer osjećaju psihičke poteškoće zbog psihičkog i fizičkog nasilja koje trpe zbog svoje seksualne orijentacije, rod-nog identiteta ili spolnih karakteristika. Veliki problemi su i dalje odbacivanje okoline ili diskriminacije prilikom zapošljavanja ili na radnom mjestu. Konkretno, tokom 2019. Sarajevski otvoreni centar je, naprimjer, zaprimio osam upita od LGBTI osoba o mogućnostima dobijanja azila za sebe i/ili svoje partnere u zemljama EU ili Sjedinjenih Američkih Država i Kanade, na osnovu seksualne orijentacije, te je zabilježio i dva slučaja osoba iz BiH koje su napustile državu i dobile azil Njemačke i SAD-a. Situacija nije značajno drugačija u ostalim državama Zapadnog Balkana. Svakako, važno je i naglasiti da je azil zadnji oblik odlaska, dok puno veći dio LGBTI osoba emigrira zaposlenjem u zapadnoj Evropi, sklapanja istospolnih zajednica i strejt brakova ali raznim drugim načinima, u nadi da će ostatak života provesti u okolini gdje će njihov LGBTI identitet biti manje važan.

4.4 Ljubav je ljubav: Istospolne zajednice i brakovi

Osvajajući slobodu, LGBTI osobe su sve više autovane i žive u skladu sa svojom seksualnom orijentacijom, rodnim identitetom i spolnim karakteristikama. U toj poluslobodi sve više gej i lezbejskih parova živi skupa, a u javnom prostoru se, i pod uticajem razvoja u zapadnoj Evropi, razgovara o istospolnim brakovima. Bez

ulaženja u polemiku i objašnjavanje razloga, jer bi nas to udaljilo od teme ovog poglavlja, moramo, ipak, da spomenemo da nije čitavoj zajednici brak važno pitanje, naročito lijevim i feminističkim grupama koje su generalno kritične prema instituciji braka.

Potreba je realna, imajući na umu da se istospolni parovi svakodnevno suočavaju sa diskriminirajućim situacijama, od nemogućnosti posjete u bolnici u slučaju smještaja u urgentnim jedinicama, gdje samo članovi/ice porodice pristup imaju, do suštinskih pitanja, kao što je zajednička kupovina stana, osiguranje partnera, ili nasljeđivanje penzije ili imovine. Diskusija o istospolnim zajednicama nije nova tema i to pokazuju dokumenti poput prvog broja novina lezbejske organizacije Labris iz 1995. godine. Kad su države u zapadnoj Evropi izglasavale zakone o istopolnim zajednicama a kasnije i bračnoj ravnopravnosti gej i strejt brakova, od tada će se i LGBTI pokret Zapadnog Balkana, naročito u zadnjih deset godina, odvažiti da ovo pitanje postavlja kao zagovarački prioritet.

Vjetar u leđa aktivistima/cama daće usvajanje već spomenute Preporuke CM/Rec(2010)5 Odbora ministara Vijeća Evrope iz 2010. godine, koja među standardima postavlja i pitanje zaštite istospolnih vanbračnih zajednica, uz garanciju istih prava kao i heteroseksualnim vanbračnim zajednicama. Presude Evropskog suda za ljudska prava, npr. u slučaju "Oliari i drugi protiv Italije" iz 2015. godine, će pojačati zahtjeve. Iako se Evropska komisija odupirala da u godišnjim izvještajima o napretku zemalja Zapadnog Balkana uvrsti pitanje istospolnih zajednica, taj stav se mijenja te se sve više u različitim izvještajima ovo pitanje tematizuje i državama

zapadnog Balkana se šalje indirektna preporuka da se radi na pravnoj regulaciji istospolnih zajednica.

Kao i u slučaju već spomenutih modela zakona o rodnom identitetu, organizacije civilnog društva u regiji odlučuju se na samostalno pisanje modela zakona. Prvi zakon je nastao u Srbiji 2010/2012. godine. Model zakona o registrovanim istopolnim zajednicama nastao je u cilju otvaranja dijaloga o budućim zakonskim rješenjima vezanim za obezbjeđivanje pune ravnopravnosti gej i lezbejskih parova u uživanju prava vezanih za bračne i porodične odnose. Predložena rješenja su trebala poslužiti kao početni radni materijal, na osnovu kojeg bi dalje, u saradnji prije svega sa organizacijama koje su posvećene pravima LGBT osoba, bilo moguće razmišljati o naprednijim, odnosno adekvatnijim normativnim rješenjima. Prvi model zakona nastao je u saradnji partnerskih organizacija Centra za unapređivanje pravnih studija, Labrisa i AIRE Centra.

Vlada Srbije se obavezala da izradi vladin model Zakon o registrovanom partnerstvu između osoba istog pola. To je bilo predviđeno Akcionim planom za primjenu strategije prevencije i zaštite od diskriminacije za period od 2014. do 2018. godine, ali sa pisanjem ovog zakona nije se ni počelo, a radna grupa nije ni osnovana. I pored činjenice da čak i premijerka Srbije Ana Brnabić živi u istospolnoj zajednici i da u njoj odrasta dijete koje je rodila njena partnerka, ovo pitanje se još uvijek nije našlo na dnevnom redu vlade. Opozicioni poslanik Čedomir Jovanović u parlamentarnu proceduru je uputio nacrt zakona o registrovanim istopolnim zajednicama, ali se isti nikada nije razmatrao na dnevnom redu Skupštine u Beogradu.

U Bosni i Hercegovni su takođe izrađeni modeli zakona o životnim zajednicama osoba istog spola – jedan za Federaciju BiH, drugi za Republiku Srpsku, u skladu sa tim da je oblast bračnog prava u nadležnosti entiteta. Ovi modeli zakona su rađeni 2016. godine u saradnji bosanskohercegovačkih i hrvatskih eksperata Natalije Petrić, Borisa Krešića, Gordana Bosanca, Gorana Selaneca i Fedre Idžaković, te su predstavljeni na stručnoj konferenciji u Sarajevu. Zahtjev za regulisanjem ovog pitanja upućen je i kroz aktivističku protestnu akciju svim parlamentarcima/kama Parlamenta Federacije BiH povodom 17. maja 2016. godine, ali parlament nije nikakve mjere preduzeo do danas. Pokažaćemo kasnije kako je ova tema ipak završila na dnevnom redu Vlade Federacije BiH.

U Albaniji se o pitanju istospolnih partnerstava diskutuje od 2009. godine. Tadašnji premijer Sali Berisha je tada izjavio kako će podržati usvajanje zakona, ali do njegove izrade nikada nije došlo. Ombudsman Igli Totozani 2013. je najavio zakonodavnu inicijativu na ovu temu, ali ni do toga nije došlo. Sam Ustav Albanije ne nudi definiciju bračne zajednice već pravo na sklapanje braka definiše kao univerzalno pravo bez spolne odrednice.

Na Kosovu je slična situacija. Ustav pravo na brak omogućava svima. 2014. godine tadašnji predsjednik Ustavnog suda Enver Hasani izjavio je na jednom predavanju da su ustavne odredbe vrlo jasno i da svako ima pravo na brak. Ovaj stav je prenijet u medijima i mnogi građani/ke su mislili da su istospolni brakovi stvarno i mogući.

Zasigurno najnegativniji razvoj desio se u Makedoniji, gdje 2013. godine pod vlašću desničarske stranke

VMRO-DPMNE i njezinih koalicionih partnera otpočela kampanja sa ciljem da se u ustavu brak definiše kao zajednica jednog muškarca i jedne žene. Prvobitni pokušaj nije uspio, jer je nedostajala dvotrećinska parlamentarna većina. Ovaj prijedlog se reaktivirao 2015. godine, i uključio je i obavezu da se zakoni koji regulišu bračne zajednice, porodična pitanja i vanbračne zajednice moraju donositi dvotrećinskom većinom. U nedostatku dvotrećinske većine u posljednjem krugu glasanja do ovih ustavnih izmjena ipak nije došlo.

Da se ovoj temi može pristupiti i drugačije i afirmativno, potvrđuje Crna Gora. 2018. godine, nakon nekoliko godina zagovaranja organizacija civilnog društva, vlada je utvrdila nacrt zakona o životnom partnerstvu osoba istog spola te ga je uputila u parlament. Vlada se uspješno i suprotstavila i pritiscima koji su dolazili iz vjerskih zajednica, naročito od Srpske pravoslavne crkve, koja je tražila da se pitanja starateljstva nad djecom u potpunosti isključe iz nacrta zakona. Zakon je prošao parlamentarnu proceduru ali u julu 2019. nije dobio potrebnu većinu zbog nedostatka glasova predstavnika manjinskih etničkih zajednica, koji su bili dio vladajuće koalicije. Negativan stav poslanika/ca manjinskih partija pozdravio je tada i mitropolit crnogorsko-primorski Amfilohije, koji je predstavnicima/ama Bošnjaka, Hrvata i Albanaca uputio i pismenu čestitku. Vlada i LGBTI pokret ovaj neuspjeh nisu prihvatili i ubrzo su krenuli u novi pokušaj. Zakon je usvojen u drugom pokušaju, u julu 2020. Ovim je mala Crna Gora učinila ono što ni jedna druga zapadnobalkanska država nije – omogućila je istospolnim parovima da sklapaju zakonom priznate zajednice.

Za države Zapadnog Balkana bilo je od velikog značaja usvajanje zakona o istospolnim partnerstvima u Hrvatskoj 2014. godine, jer je on omogućavao da partnerstva sklapaju i osobe koje nisu državljani/ke Hrvatske i koje nemaju prebivalište u ovoj zemlji. Ovaj zakon je za nekoliko desetina parova sa prostora bivše Jugoslavije otvorio mogućnost da sklope istospolne zajednice, i tu mogućnost su iskoristili mnogi parovi iz BiH, Srbije i Makedonije. Neki od njih odlučili su se da u svojim zemljama pokrenu strateške parnice na domaćim sudovima, sa ciljem priznavanja njihovih zajednica sklopljenih u Hrvatskoj. Jedan gej par je 2017. godine u Bosni i Hercegovini pokrenuo takvu parnicu, koja je uz druge slučajeve dovela do toga da se 2018. godine Ministarstvo unutrašnjih poslova Federacije BiH obrati Vladi Federacije BiH sa informacijom o učestaloj pojavi ovih slučajeva. Kao rezultat, Vlada FBiH je obavezala Ministarstvo pravde da oformi radnu grupu koja će raditi na ovom pitanju. Od tada su prošle dvije godine i tek je 2020. otpočeo rad na ovom pitanju. Ipak, izgleda da je Vlada Federacije BiH daleko od toga da pripremi nacrt zakona za razmatranje u parlamentu.

Iako je Crna Gora usvajanjem zakona o istospolnim zajednicama postavila visoke standarde i očekivanja, ostale države će izgleda tek tužbe pred ustavnim sudovima, a možda i Evropskim sudom za ljudska prava, natjerati da se odvaže da konačno pravno urede pitanje istospolnih zajednica. Ne očekujemo ni da će se stranke lijevog političkog spektra odvažiti da samostalno predlože zakone o istospolnim zajednicama u parlamentima. O potpunom bračnom izjednačavanju gej i lezbejskih brakova sa strejt brakovima još nije ni pokrenuta značajna diskusija.

4.5 Demedikalizacija transrodnosti i nebinarni identiteti

Tokom protekle tri decenije desile su se pozitivne promjene kada je riječ o dekriminalizaciji istospolnih odnosa, Svjetska zdravstvena organizacija je depsihiopatologizirala homoseksualnost, stvorila se pravna zaštita od diskriminacije, kao i zaštita od krivičnih djela zasnovanih na seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu. Ipak, trans osobe za sve ovo vrijeme ostaju i dalje pacijenti/ce medicinskog tretmana.

Istorijska promjena se desila 2019. godine. Na 72. skupštini Svjetske zdravstvene organizacije u maju 2019. usvojila se 11. revizija Međunarodne klasifikacije bolesti (ICD-11), po kojoj se rodni identitet više ne smatra poremećajem već se tretira kao pitanje seksualnog i reproduktivnog zdravlja. Stručnjakinja Svjetske zdravstvene organizacije tim povodom je izjavila: “(Rodni identitet) uklonjen je sa liste poremećaja mentalnog zdravlja zato što smo stekli bolje razumijevanje da se ovdje ne radi o pitanju mentalnog zdravlja. Takvo tretiranje rodnog identiteta izazivalo je stigmatu.” Kako bi otvorila put ovoj promjeni, 2010. godine Svjetska profesionalna asocijacija za zdravlje transrodnih osoba (WPATH) pokrenula je kampanju sa ciljem depatologizacije transrodnosti, odnosno transeksualnosti. Inicijativa se odnosila na uklanjanje “poremećaja rodnog identiteta” i prestanak prakse da trans osobe moraju dobiti psihijatrijsku dijagnozu da bi ostvarile osnovna ljudska prava.

Imajući na umu otpor, neznanje i potpuno zanemarenost trans prava od državnih vlasti zemalja Zapadnog Balkana, biće neophodno pratiti na koji način će se

nakon ove odluke mijenjati politike, zakonodavstvo i prakse u vezi sa pravnom regulacijom prava na izmjenu ličnog imena, oznaku spola u matičnim knjigama i ličnim dokumentima, ali i medicinskom podrškom transseksualnim osobama, kada su u pitanju npr. hormonalna terapija i hirurški zahvati. Trans pitanja su, čini nam se, marginalizirana na agendi i lokalnih aktivističkih pokreta ali i međunarodnih aktera. Dobar pomak je sve veća vidljivost prava trans osoba u godišnjim izvještajima Evropske komisije za sve zemlje Zapadnog Balkana. Tako se u izvještaju za Albaniju za 2019. godinu ističe činjenica da je čak 10 trans osoba napustilo državu i zatražilo azil u inostranstvu, a znamo da se ovo ne dešava samo u Albaniji. Vrijeme će pokazati da li će ovo biti dovoljno da se izvrši pritisak na nacionalne vlasti, sa ciljem potpune regulacije trans pitanja, npr. kroz usvajanje, kako je ranije spomenuto, sveobuhvatnih zakona o rodnom identitetu, zasnovanih na principima samozjašnjavanja i depsihopatologizacije.

S obzirom da je nebinarno identitarno određenje potreba jednog broja osoba unutar LGBTI zajednice – onih koje više ne prihvataju da se uklape u rigidni muško-žensko sistem – naročit izazov će predstavljati društveno i pravno priznavanje nebinarnih identiteta, budući da pravni i politički sistemi kao i državna administracija na Zapadnom Balkanu još uvijek funkcionišu na osnovu načela binarnosti.

4.6 Nova slova uz LGBT: I kao interspolnost

LGBT aktivizam se od svojih početaka u '90-im godinama zasniva na inkluzivnom razumijevanju spola, roda, seksualne orijentacije i rodnog identiteta, te se tako od početka kroz aktivizam provlači i pitanje interspolnosti, ukazujući na činjenicu da i pitanje spola nije nužno binarno. Svetlana Đurković, jedna od osnivačica Udruženja Q iz Sarajeva, prve LGBTIQ organizacije u BiH, još početkom 2000-ih je učestvovala u izradi aktivističkih edukativnih materijala, koje je zagrebačka organizacija Ženska soba izdala 2006. godine pod nazivom "Kreacija spola? Roda?". Ipak, LGBT aktivizam većine organizacija se sve do skoro, djelimično i razumljivo, fokusirao samo na pitanja vezana za homoseksualnost i transrodnost.

I na evropskom nivou, pitanje prava interspolnih osoba se nije vidljivo tematizovalo. Tek se 2012. godine osniva OII Europe, Evropska Organizacija Intersex International, okupljajući aktiviste/ice iz cijele Evrope. Dugogodišnji aktivista iz Beograda, Kristian Ranđelović, kao jedina osoba sa Zapadnog Balkana, djeluje u ovoj organizaciji kao član upravnog odbora.

Značajnu vidljivost među aktivistima/cama i ekspertima za ljudska prava ovo pitanje je dobilo 2015. godine, kada je Komesar za ljudska prava Vijeća Evrope objavio publikaciju pod nazivom "Ljudska prava i interspolne osobe" koja je naredne godine bila prevedena na bosanski/hrvatski/srpski jezik i objavljena prvi put na Balkanu u izdanju Sarajevskog otvorenog centra. Ova organizacija je jedna od prvih LGBT organizacija koja je

u svoju organizaciju misiju i viziju unijela pitanje inter-spornosti, pokazujući interspolnim osobama da su vrata ove organizacije otvorena i za ovu zajednicu, te pružila više od formalne deklarativne podrške kroz puko dodavanje slova I na akronim LGBT. Od tada pa do danas, Sarajevski otvoreni centar je aktivno zagovarao i uključivanje spolnih karakteristika u zakonodavni okvir, tj. u izmjene i dopune Zakona o zabrana diskriminacije BiH. Kao što smo ranije naveli, BiH je tako 2016. godine postala prva zemlja Zapadnog Balkana, a i šire, koja je eksplicitno zabranila sve forme diskriminacije u svim oblastima života na osnovu spolnih karakteristika.

Gore spomenuti Kristian Randelović, kao dugogodišnji aktivista organizacije Geten iz Beograda, bio je među prvim interspolnim osobama na Zapadnom Balkanu koji je govorio u svome životu i iskustvu u medijima. Geten je, po uzoru na malteški zakon iz 2015. godine, u svoj model zakona o rodnom identitetu uključio i pitanja od značaja za interspolne osobe. U Beogradu se 2017. osniva organizacija XY Spectrum, posvećena pravima interspolnih i trans osoba. Osim transrodnosti, pitanjima interspolnosti u svome radu se posvećuje i udruženje Spektra u Podgorici. Njihov rad podržavaju strani donatori i partneri, a još značajnije je što ga podržava sama Vlade Crne Gore, što ovu državu, još jednom, pozitivno izdvaja od ostalih država Zapadnog Balkana.

Posebni izazov koji budućnost donosi jeste taj što većina LGBTI organizacija na Zapadnom Balkanu tek treba da izgradi kvalitetnu povezanost sa interspolnom zajednicom, integrišući potrebe interspolnih osoba u svoj rad, kroz stvaranje specifičnih servisa podrške.

Najveći izazov ipak ostaje pitanje pravne regulacije prava interseksualnih osoba. Binarni pristup spolu na Zapadnom Balkanu, kao i u većini Evrope, u slučaju rađanja interseksualne djece ne dopušta da se pravna dodjela spola izvrši kasnije, već se bebama odmah nakon rođenja dodjeljuje spol. Još veće posljedice na živote interseksualnih osoba imaju često nepotrebni medicinski tretmani. Koliko je nama poznato, jedino u Beogradu postoji multidisciplinarni medicinski tim specijaliziran za rad sa interseksualnim bebama. Generalno, u medicinskoj struci vlada velika stigma. Većina medicinskih stručnjaka/inja odbija termin *interseksualnost*, te interseksualne osobe i dalje naziva prevaziđenim i danas pogrđnim terminom *hermafrodit*. Sarajevski otvoreni centar je i u ovoj oblasti pokrenuo javnu raspravu, objavivši, između ostalog, početkom 2017. godine i “Preporuke za unapređenje pravnog i medicinskog pristupa interseksualnim osobama u BiH”. Ipak, zemlje Zapadnog Balkana su daleko od stvarne promjene odnosa medicine i prava prema ovoj zajednici, a borba za ostvarivanje prava interseksualnih osoba se nalazi na svojim počecima.

4.7 Politička homofobija: Stara desnica, novi napadi

Imajući na umu da se na ovim prostorima i riječ *ideologija* uglavnom shvata kao nešto negativno, konzervativne struje, neke religijske zajednice i grupe, te nacionalističke političke stranke, pridodajući ideologiji već svakako omraženu riječ – *gender* ili *rod* – pronašle su u tako nastalom terminu neprijatelja protiv koga se moraju boriti.

Termin *rodna ideologija* se koristi u svrhu suprotstavljanja ženskim i LGBT pravima, kao i učenjima koja dekonstruiraju esencijalističke i naturalističke pretpostavke o rodu i seksualnosti, kako tvrde slovenački sociolog Roman Kuhar i njegov kolega David Paternotte. Protivnici rodne ideologije proglašavaju ideju rodne ravnopravnosti kao ideologiju i na taj način podrivaju i sprječavaju njeno ostvarenje. Rodna ideologija se optužuje da predstavlja ozbiljnu društvenu prijetnju, stoga što narušava biološki i antropološki temelj porodice. Takođe, rodna ideologija se optužuje da ima i skrivenu političku strategiju – da kuje zavjeru kojom će preuzeti moć i nametnuti devijantne vrijednosti manjine na obične ljude. Poljska sociološkinja Elzbieta Korolczuk naglašava da se sveti rat protiv roda, kao transnacionalni fenomen, vodi se u ime spasenja djece, porodice i u konačnici civilizacije, te da uključuje javne proglase, proteste, medijske kampanje, skupove, i anti-rodne treninge. Korolczuk, takođe, smatra da se ovaj rat treba tumačiti i kao svjedočanstvo o nedovršenosti (feminističke) revolucije.

Iako navodimo samo jedan od mnogobrojnih primjera, u pitanju je paradigmatičan diskurs i svi zvuče gotovo isto: “Pod krinkom znanosti nudi nam se rodna ideologija”, piše na stranici jedne biskupije u Hrvatskoj, “pod kojom se krije nametanje našoj kulturi neprihvatljivih seksualnih modernizma”. Piše dalje u tekstu da je najveća tragedija rodne ideologije to “što stvara rodove po seksualnoj opredjeljenosti ili čak nastranosti. Postoji cijela lepeza rodnih identiteta: Lesbian, Gay, Bisexual, Transexual, kao osnovni rodni identiteti koji su se kasnije razvijali novim pojmovima: pedo, animal, plury... U naravi: pedofil je rod, što znači da sam se deklarirao

ne kao muškarac, nego kao pedofil. Čovjek koji opći sa životinjama je “animal”, čovjek koji živi u incestnoj vezi (sa krvnim srodnikom) je “incesty”. Osim što je loše artikulisana, argumentacija je nepovezana i upravo onakva kakvu nude svi protivnici vrijednosti koje kvir i feministički konstrukt roda podrazumijeva – u samo jednom skoku se od LGBTI identiteta dolazi do pedofila. “Gender (rodna ideologija) se bavi kvazi znanstvenim istraživanjima: stvoriti novo društvo koje će biti rodno osviješteno. Svjedoci smo da se gender ideologija nije tek tako razmahala Europom, a sada i Hrvatskom. Vjetar u jedra daju joj njeni promicatelji, politička elita na vlasti.” Kažu dalje da se na mala vrata u obrazovanje djece uvodi “pornografsko – promiskuitetno – pedofilski mentalitet sa ciljem poticanja emancipacije, oslobođenja od spola kao biološkog i Božjeg dara.”¹² Zabrinuti su što se nastoje promijeniti uloge žene i muškarca stvaranjem kaosa u društvu, uništenjem obitelji. Sve je tu što smo čuli nebrojeno puta – pedofili, haos, uništenje porodice.

Formalni odnos LGBTI zajednice sa religijskim tradicionalnim zajednicama na Zapadnom Balkanu ne postoji. Istraživanja koja je Sarajevski otvoreni centar radio tokom 2012. i 2017. pokazala su oba puta da je više od petine ispitanih osoba onih koje vjeruju u Boga. Moguće je da je u stvarnosti broj ljudi daleko veći. Religijski identitet osobe je svakako jedan od nekoliko temeljnih i određujućih identiteta. Na svakoj LGBTI osobi koja se autovala prije svega sebi, a onda i okolini, i koja vjeruje u višu svijest ili Boga, težak je put da pronade smiraj za

¹² Svi citati su preuzeti sa stranice:
<https://www.biskupijakrk.hr/gender-ideologija/>

svoju dušu i svoje tijelo. Na sreću neke religijske grupe su se vremenom liberalizirale, poput pojedinih protestantskih zajednica ili reformskog pokreta u judaizmu, među kojima neke odobravaju istospolne brakove, a pojedine zajednice primaju LGBTI osobe u svoje sveštenstvo. Možemo postaviti pitanje svima koji vjeruju – ukoliko su seksualna orijentacija, spolne karakteristike i rodni identitet Bogom date predispozicije, ko smo mi da sudimo i mržnjom odgovaramo na Božiju volju?

Ipak, učenja monoteističkih religija, kada je brak u pitanju, svode se na prokreacijsko viđenje seksualnosti, jer zajednica muškarca i žene treba da obezbijedi potomstvo i zato sve one, makar njihove najtvrdje struje, vide homoseksualnost kao grijeh. Religija je snažno povezana s uvjerenjem da je homoseksualnost stvar izbora. Vijeća muftija Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini ima jednostavan stav, “homoseksualizam je nedvojbeno u izvorima islama (Kur’anu i Sunnetu) kvalificiran velikim grijehom i razvratom (el-fahiše) i kao takav zabranjenim (haram)”. Svi imami širom zemlje prenose ovaj zaključak, jer “islam afirmira brak i porodicu, podstiče na formiranje braka i očuvanje vrijednosti braka, potomstva i porodice kao osnovne ćelije ljudskog društva”.

Srpska pravoslavna crkva je nepomirljiva kada je u pitanju homoseksualnost. Nisu radikalni poput bliske im Ruske pravoslavne crkve koja je, npr, pozdravila zakon o zabrani homoseksualne propagande iz 2000. godine, a legalizaciju istopolnih brakova u zapadnim zemljama okarakterisala kao znak apokalipse. Uobičajena sinodska saopštenja Srpske pravoslavne crkve povodom održanih i neodržanih Parada ponosa, kreću se

od izjava koje pozivaju na “ljubav prema grešniku i na osuđivanje greha”, do onih koje označavaju “homoseksualnost kao bolest i moralnu devijaciju”. Zbog groteskne paralele podsjećamo da su prije nekoliko godina međunarodne organizacije za ljudska prava pozvale Vladu Rusije da istraži navode o zlostavljanju i ubijanju homoseksualaca u Čečeniji, prema navodima da čečenske vlasti muškarce za koje se sumnja da su homoseksualci drže u tajnom zatvoru i muče ih. Vlasti Čečenije negirale su navode, a portparol čečenskog predsjednika rekao je da u Čečeniji “nema gej osoba”. Istu rečenicu izjavio je i jedan srbijanski političar 2007. godine, koji se već decenijama nalazi u vrhu srbijanskog političkog života, a taj snimak se može pronaći na Youtubeu, “U Jagodini nema homoseksualaca”. Od tada je Dragan Marković Palma izjavio brojne tvrdnje pune govora mržnje, a u međuvremenu je proglašen krivim prema odluci Apelacionog suda u Beogradu za diskriminaciju LGBT osoba, povodom žalbe Gej strejt alijanse. Tada je poručio da neće promijeniti svoj stav o homoseksualcima i održao to obećanje do danas, jer ne poštuje ni premijerku svoje zemlje, koja je lezbejka.

Još jedan slučaj je riješio sud u Srbiji. Naime, tamošnji Ustavni sud je 2012. donio odluku o zabrani ultra-desničarske organizacije Otačestveni pokret Obraz, čije se osnovne ideje i načela zasnivaju na mržnji i netoleranciji prema svim manjinama u društvu kao i na direktnom kršenju ljudskih i manjinskih prava i izazivanja nacionalne i vjerske netrpeljivosti. Jedan od razloga za zabranu bile su brojne nasilne akcije Obraza, među kojima su bili i organizovani napadi na LGBT osobe i policiju na Paradi ponosa u Beogradu 2010. godine

kada je povrijeđeno oko 140 osoba, kao i prijetnje upućene aktivistima/cama LGBT organizacija i organizatorima/cama Parade ponosa.

Odnos pojedinih sveštenika pravoslavne crkve prema transrodnosti je zanimljiva tema. Vijest o trans muškarcu iz Crne Gore koji se krstio u crkvi tokom 2019. širila se regionom, iako se zna i od ranije za slične primjere. Naime, Srpska pravoslavna crkva se decenijama vodi tumačenjem riječi patrijarha Pavla iz 1986. godine – da osobe, koje su usljed medicinske opravdanosti promijenile pol, imaju sva prava na korišćenje darova Crkve Hristove, od krštenja do pričešća, s tim što su obavezne da blagovremeno o tome obavijeste sveštenika i podnesu valjanu medicinsku dokumentaciju. Kako Radio Slobodna Evropa u svome izvještavanju navodi, heteronormativna i strogo binarna transrodnost je prihvaćena jer crkva smatra da je promjena pola zbog specifičnih medicinskih razloga opravdana, za razliku od “propagande i opravdanja istopolnih odnosa, bezumne rodne ideologije čemu smo svjedočili posljednjih decenija i koji su, bez ikakve sumnje, grijeh”. Zbog ove nedosljednosti Srpske pravoslavne crkve, mitropolit u Crnoj Gori Amfilohije može krstiti transmuškarca, dok istovremeno, godinama u javnim istupima govori izrazito negativno o LGBTI pravima, a 2013. godine je u otvorenom pismu organizatorima Parade ponosa u Podgorici poručio da se “drvo koje ne daje ploda siječe i u oganj baca”. Zbog stavova koji su kombinacija neistina i mržnje, LGBTI osobe koje su vjernice i vjernici često izbjegavaju odlazak u crkvu. Danijel Kalezić iz Queer Montenegro, kaže: “Dio LGBT zajednice su ljudi koji su vjernici, ali u velikoj većini slučajeva ili izbjegavaju

crkvu, jer ne osjećaju da je ona bezbjedno okruženje za ispoljavanje tog svog vjerskog identiteta, ili idu u crkvu ili neku drugu bogomolju, ali tamo jednostavno ne ispoljavaju na bilo kakav način svoju seksualnu orijentaciju ili rodni identitet. To je posljedica velikog govora mržnje sa kojim smo prethodnih desetak godina bili direktno izloženi od strane konkretno SPC.”¹³

Desnica je lukava i opasna. Dobar primjer za ovu tezu jeste prva srbijanska premijerka Ana Brnabić. Imajući na umu i svakodnevno nasilje koje se ne kažnjava, nepotpune zakone koji ne štite prava LGBTI osoba u Srbiji, očekivano je postaviti pitanje – kako je bilo moguće da lezbijka postane prva premijerka u Srbiji? Vrijeme je pokazalo da u ovom izboru nije bilo mnogo toga emancipatornog i da je u pitanju bio potez usmjeren prema javnom mnijenju Evropske unije, jer je poštovanje prava LGBTI osoba jedno od ključnih kriterija za procjenu u kojoj mjeri je neka zemlja civilizirana i može li postati članica EU. Vrijeme je pokazalo da srbijanska vlada nije imala u planu poboljšanje prava manjinskih skupina, tako da je sve u vezi sa mandatom premijerke nešto poput *pink washinga* – licemjernog fenomena čiji je cilj da određenu zajednicu, državu, kompaniju ili proizvod površno promovira kao prijateljsku prema LGBTI osobama predstavljajući se progresivnom, dok se zapravo time samo skreće pažnja sa dubljeg i sistematičnog ugrožavanja brojnih drugih prava različitih grupa ljudi.

Neke od aktuelnih debata koje smo ovdje predstavili potvrđuju misao da se prošlost zapravo nikad ne završava

¹³ Citirano prema <https://www.slobodnaevropa.org/a/transrodnost-prihvatljiva-spc-u-ali-ne-i-homoseksualnost/30257896.html>

i da na malo izmijenjen način ostaje sastavni dio naše sadašnjosti. U našem slučaju – stari napadi preoblikovani u novo ruho desnih inicijativa sastavni su dio i današnjih izazova LGBTI osoba, zajednice, aktivizma i pokreta.

Korištena literatura

- Amar Numanović (2017): Brojevi koji ravnopravnost znače 2. Analiza rezultata istraživanja problema i potreba LGBTI osoba u Bosni i Hercegovini u 2017. godini. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Berch Berberoglu (priredio, 2019): *The Palgrave Handbook of Social Movements, Revolution, and Social Transformation*, Palgrave Macmillan.
- Bojan Bilić i Sanja Kajinić (priredili, 2016): *Intersectionality and LGBTI Activist Politics. Multiple others in Serbia and Croatia*. London: Palgrave Macmillan.
- Boris Krešić et al. (2017): *Izvan zakona: Pravna regulacija životnih zajednica parova istog spola u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar
- Damir Banović et al. (2016): *Trans*formacija prava – modeli pravnog regulisanja prilagodbe spola u BiH*. Sarajevo, Sarajevski otvoreni centar/Fondacija Friedrich Ebert.
- David A. Snow et al. (2004): *The Blackwell Companion to Social Movements*. Maiden: Blackwell Publishing
- Dennis Altman i Jonathan Symons (2016): *Queer Wars*. Cambridge: Polity Press.
- Elzbieta Korolczuk (2014): *The War on Gender from a Transnational Perspective – Lessons for Feminist Strategizing*. Berlin: Heinrich Böll Stiftung
- Eszter Kováts i Maari Pöim (2015). *Gender as Symbolic Glue: The Position and Role of Conservative and Far Right Parties in the Anti-gender Mobilization in Europe*. Brussels: Fondation for European Progressive Studies and Friedrich-Ebert Stiftung Budapest

- Fatbardha Osmanaga (2015): Student's attitudes toward homosexuality, u *European Scientific Journal*. Vol. 11 Issue 23, 170-183.
- Francis Fukuyama (2018): *Identity: the Demand for Dignity and the Politics of Resentment*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Izveštaji UNDP projekta "Being LGBTI in Eastern Europe" za BiH, Srbiju, Sjevernu Makedoniju, Albaniju: https://www.eurasia.undp.org/content/rbec/en/home/library/democratic_governance/being-lgbti-in-eastern-europe--albania-country-report.html
- Lejla Huremović i Jasmina Čaušević (2018): Ka pozitivnim praksama: Izveštavanje medija u 2017. godini o LGBTI temama u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: SOC, dostupno na <https://soc.ba/ka-pozitivnim-praksama-izvjestavanje-medija-u-2017-godini-o-lgbti-temama-u-bosni-i-hercegovini/>
- Jasmina Čaušević (2013): Brojevi koji ravnopravnost znače. Analiza rezultata istraživanja potreba LGBT osoba u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Jelena Poštić, Svetlana Đurković, Amir Hodžić (2006): *Kreacija spola? roda?* Zagreb: Ženska soba, dostupno na <http://zenska-soba.hr/hr/podrucja-rada/aktivnosti/izdavastvo/kreacija-spolo-roda/>
- Jelisaveta Blagojević i Olga Dimitrijević (priredile, 2004): *Među nama. Neispričane price gej i lezbejskog života*. Beograd: Hartefakt Fond.
- Judith Butler (1999): *Gender Trouble, Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge
- Judith Butler (2000): *Nevolje s rodom*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Maya Lloyd (2005): *Beyond Identity Politics: Feminism, Power & Politics*. London: SAGE Publications.
- Michael Haralambos i Martin Holborn (2002): *Sociologija, teme i perspective*. Zagreb: Golden marketing, 2002.
- Mišel Fuko (1997): *Nadzirati i kažnjavati: nastanak zatvora*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Natalija Petrić et.al. (2017): *Izvan zakona: Pravna regulacija životnih zajednica parova istog spola u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Peter L. Berger i Thomas Luckmann (1992): *Socijalna konstrukcija zbilje: rasprava o sociologiji znanja*. Zagreb: Naprijed.

- Radenko Jotanović et.al. (2016): Pravna regulacija životnih zajednica istog spola u Hrvatskoj, Sloveniji, Srbiji i Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Robert Rhodes-Kubiak (2015): *Activist Citizenship and the LGBT Movement in Serbia: Belonging, Critical Engagement, and Transformation*. New York: Palgrave Macmillan.
- Roman Kuhar i David Paternotte (2017, priredili): *Anti-Gender Campaigns in Europe – Mobilizing against Equality*. London/ New York: Rowman & Littlefield.
- UNDP (2017): *Intersex Research Study. Albania, BiH, FYR of Macedonia and Serbia*. Istanbul/New York,
- World Bank Group (2018): *Life on the Margins: Survey Results of the Experiences of LGBTI People in Southeastern Europe*. Washington, D.C.
- Zilka Spahić Šiljak (2012, priredila): *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta. Postsocijalistički kontekstu u Bosni i Hercegovini i na Kosovu*. Sarajevo: CIPS.
- Zlatiborka Popov-Momčinović (2013): “Ko smo mi da sudimo drugima?” Ispitivanje javnog mnijenja o stavovima prema homoseksualnosti i transrodnosti u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Fondacija Heinrich Böll – Ured za BiH.
- Zlatiborka Popov-Momčinović (2013): *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: artikulacija jedne kontrakulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Zygmunt Bauman (2000): *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.

Intervjui i online članci:

- Die Morina (2017): *Kosovo Rights Activists Seek Clarity on Gay Marriage*. <https://balkaninsight.com/2017/07/04/kosovo-s-same-sex-marriage-laws-shrouded-in-ambiguity-07-03-2017/#gsc.tab=0>
- Islamska zajednica uputila vrlo važan apel vjernicima u BiH zbog gay parade u Sarajevu (2019): <http://www.bhdijaspora.net/islamska-zajednica-uputila-vrlo-vazan-apel-vjernici-ma-u-bih-zbog-gay-parade-u-sarajevu/>
- Jana Kujundžić (2019): *Jačanje transfobnih glasova unutar feminizma*. <https://www.libela.org/sa-stavom/10562-jacanje-transfobn>

- ih-glasova-unutar-feminizma/?fbclid=IwAR3dyHlhPWGGwij
QsXuAEJbTnylK__0qXOmTVzwok0UaArqzgyX0kxLsSSQ
Kristian Randelović o svom interseks iskustvu (2019): <https://www.transserbia.org/interseks/1558-kristian-randelovic-o-svom-in-terseks-iskustvu>
- LGBT mladi i samoubistva: sa 13 je napisao roditeljima oproštajno pismo (2020): <https://noizz.rs/big-stories/lgbt-mladi-samoubistva/kwck4g7>
- Predrag Tomović (2019): Transrodnost prihvatljiva SPC-u, ali ne i homoseksualnost. <https://www.slobodnaevropa.org/a/transrodnost-prihvatljiva-spc-u-ali-ne-i-homoseksualnost/30257896.html>
- Transgender no longer recognised as 'disorder' by WHO (2019): <https://www.bbc.com/news/health-48448804>

Web stranica:

- <http://www.okvir.org/kvir-arhiv-poziv-za-ucesce-licne-price-lgbt-iqa-osoba/>
- <https://www.biskupijakrk.hr/gender-ideologija/>
- <https://www.dugineobitelji.com/slikovnica/>
- <https://www.lgbti-era.org/content/albania>

POGOVOR

Ova knjiga je pisana tokom 2020. godine kada se obilježilo 30 godina od kako je Svjetska zdravstvena organizacija skinula homoseksualnost sa liste bolesti. Nadamo se da smo uspjeli pokazati promjene i napredak koji se desio i koji zaista danas živimo. Svjesni smo da za mnoge naše LGBTI prijateljice i prijatelje, promjene nisu bile dovoljno brze i da nisu uživali mnoga novo stečena prava, ali posmatrajući razvoj kontekstualno i u određenom vremenu, evidentan je i ne može se poreći.

Pravni sistem je u posljednjih 30 godina LGBTI osobe na Zapadnom Balkanu prestao da posmatra kao bolesne i da ih kažnjava i progoni. Sve države kojima smo se bavili kroz knjigu razvile su sistem pravne zaštite od nasilja i diskriminacije, a Crna Gora je otišla i korak dalje usvojivši zakon o istospolnim zajednicama. Iako mnogima nevidljiva, desila se bitna transformacija, zahvaljujući hrabrosti i upornosti LGBTI aktivista i aktivistica. Sa druge strane, i proces demokratizacije i evropeizacije ovog regiona ima veliki uticaj na to da LGBTI osobe budu, u vrlo bliskoj budućnosti, prihvaćene kao ravnopravne građanke i građani, bez obzira na sveprisutnost opasnih predrasuda koje su dio svih društava Zapadnog Balkana.

Ipak, 2020. godine LGBTI zajednice na Zapadnom Balkanu se suočavaju sa novim izazovima. Vanjski uticaj slabi, naročito uticaj Evropske unije, koju potresaju interni problemi – od Brexita, preko COVIDa-19, do

imigracija i izbjeglištva – a sve uz jačanje podjele između liberalnih i konzervativnih struja. Desnica je organizovana i jaka, a njeni predstavnici/e direktno napadaju tekovine ravnopravnosti i prava LGBTI osoba, služeći se argumentima poput rodna ideologija, čuvanje tradicionalnih vrijednosti i očuvanje porodice. To se sve vidljivo prelama kroz živote ljudi u državama centralne Evrope.

Društva Zapadnog Balkana su izmorena beskrajinim integracijskim procesima. Bez ulaženja u polemiku na kome je veća odgovornost za nedovršavanje procesa koji provodi Evropska unija, svojim životima osjećamo da nema napretka. U ovakvoj atmosferi, države Zapadnog Balkana postale su područje iz kojih građanke i građani, uključujući i LGBTI osobe, odlaze. Čini se da je lakše preživljavati na zapadu Evrope. Procesima u političkom ideološkom spektru dominiraju desne i populističke struje. U takvim okolnostima, zanemarivanje unapređenja prava LGBTI osoba većina ne vidi kao problem. Otvaraju se nova pitanja – jesu li aktivistički pokreti u stanju da starim načinima borbe izvrše dovoljno velik pritisak na političke aktere, trebaju li razvijati nove strategije borbe i zašto se vanjski partneri zadovoljavaju malim promjenama.

Na LGBTI pokretu je važan zadatak – da se u narednom periodu, ne samo izbore za potpunu ravnopravnost, kad je riječ o istospolnim zajednicama, pravima trans i interspolnih osoba, već i da očuvaju postojeći dosegnuti nivo prava. Neophodne su nove forme aktivizma i borbe, nove strategije aktivističkog i političkog udruživanja i djelovanja, kako nam godine koje dolaze ne bi donijele urušavanje uspostavljenog sistema vrijednosti i konkretnu degradaciju svih segmenata života.

HRONOLOGIJA DOGAĐAJA: LGBTI KROZ NOVIJU ISTORIJU

- 1951. Socijalistička Jugoslavija, i pored umanjenja kazne, novim Krivičnim zakonikom i dalje kriminalizira muški istospolni odnos
- 1973. Grupa psihijatara Australije i Novog Zelanda donosi odluku po kojoj homoseksualnost nije više bolest. Prva ovakva odluka u svijetu
- 1974. Američka psihijatrijska asocijacija uklanja homoseksualnost iz Dijagnostičkog i statističkog priručnika za mentalne poremećaje (DSM-II)
- 1977. Slovenija, Hrvatska, Crna Gora i Socijalistička autonomna pokrajina Vojvodina dekriminalizuju homoseksualnost
- 1984. U Ljubljani se organizuje prvi festival gej i lezbejskog filma, danas najstariji LGBT filmski festival u Evropi
- 1986. Izlazi jedina jugoslovenska knjiga koja se isključivo bavi homoseksualnošću – “U okviru vlastitog spola”, seksologa Marijana Košičeka
- 1990. 17. maja završava se 43. Skupština Svjetske zdravstvene organizacije u Ženevi: homoseksualnost se više ne smatra poremećajem
- 1991. (Socijalistička Republika) Bosna i Hercegovina dekriminalizuje homoseksualnost;
Osniva se Arkadija, prvo gej-lezbejsko udruženje u Srbiji, koje će tek 1994. dobiti dozvolu da se formalno registruje u ministarstvu pravde
- 1994. Srbija dekriminalizuje homoseksualnost
- 1995. Albanija dekriminalizuje homoseksualnost;
Želimir Žilnik snima kultni film “Dupe od mramora”, u kojoj trans žena Vjeran Miladonović Merlinka igra glavnu ulogu;
Osniva se Labris, najstarija lezbejska organizacija u Srbiji, i na cijelom Zapadnom Balkanu, koja i danas djeluje

1996. Makedonija dekriminalizuje homoseksualnost
1998. Pokreće se websajt www.Gay-Serbia.com, a nakon njega i mnoge druge web stranice u svim zemljama regije, koje će LGBTI osobama omogućiti siguran prostor za razmjenu i upoznavanje
1999. Beogradskog aktivistu Dejana Nebrigića ubija bivši partner
2001. Pokušaj da se organizuje prva parada ponosa u Beogradu biva prekinut napadom desničarskih grupa
2003. Privremena UN uprava na Kosovu – UNMIK – donosi Provizorni krivični zakonik kojim se potvrđuje dekriminalizacija homoseksualnosti;
Vjeran Miladonović Merlinka ubijen, a za njegovo ubistvo nikad niko nije osuđen
2004. UNMIK donosi prvi zakon o suzbijanju diskriminacije na Kosovu, ujedno i prvi zakon na zapadnom Balkanu koji eksplicitno zabranjuje diskriminaciju na osnovu seksualne orijentacije
2005. Počinje obilježavanje Međunarodnog dana borbe protiv homofobije (IDAHO)
2007. Srpska pjevačica Marija Šerifović pobjeđuje na Evroviziji. Već tada se povezuje sa LGBTI zajednicom a kasnije će se i sama autovati kao žena koja voli žene
2008. Psihijatrijska sekcija Srpskog lekarskog društva potvrđuje da homoseksualnost nije bolest;
Pokušaj da se organizuje umjetnički festival – Queer Sarajevo Festival – završava napadom i prekidom festivala odmah nakon otvaranja;
Otpočinje proces vizne liberalizacije, koji će 2009. i 2010. rezultirati usvajanjem zakona o zabrani diskriminacije u Albaniji, BiH, Crnoj Gori i Srbiji kojima se zabranjuje diskriminacija LGBT osoba
2009. Albanski premijer Sali Berisha najavljuje pravno priznavanje istospolnih brakova, do čega još nije došlo
2010. Vijeće Evrope donosi Preporuku CM/Rec(2010)5 Odbora ministara/ministrica državama članicama o mjerama za suzbijanje diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta;
U Beogradu se organizuje Parada ponosa, prva koja neće biti zabranjena ili nasilno prekinuta

2012. U Tirani se održava prvi (P)ride, Parada ponosa na biciklu, po kojem će ovaj grad postati prepoznat u cijeloj regiji
2013. Desničarske grupe upadaju na promociju časopisa Kosovo 2.0 u Prištini
2014. Hrvatska usvaja zakon o registrovanim istospolnim zajednicama, što će mnogim parovima sa Zapadnog Balkana omogućiti sklapanje brakova, bez priznavanja u njihovim državama
2016. BiH postaje prva država jugoistočne Evrope koja kroz izmjene zakona o zabrani diskriminacije uvodi eksplicitnu zabranu diskriminacije interspolnih osoba
2018. U Makedoniji se osniva međupartijska grupa parlametara/ki čiji je cilj zagovaranje unapređenja ljudskih prava LGBT osoba
2019. Na 72. skupštini Svjetske zdravstvene organizacije usvojila se 11. revizija Međunarodne klasifikacije bolesti (ICD-11), po kojem se rodni identitet više ne smatra poremećajem nego se tretira kao pitanje seksualnog i reproduktivnog zdravlja; Evropski sud za ljudska prava u Strazburu donosi odluku u slučaju X vs. Bivša jugoslovenska republika Makedonija, ključnu presudu kada je riječ o pravnom priznavanju rod-nog identiteta;
U Sarajevu i Skoplju se organizuje prve parade ponose, ujedno i posljednje prve parade u nekom od glavnih gradova na Zapadnom Balkanu
2020. Ustavni sud Sjeverne Makedonije ukida zakon o suzbijanju diskriminacije, donesen 2019. godine, i državu na nekoliko mjeseci ostavlja bez pravnog okvira za suzbijanje i zabranu diskriminacije

O AUTORU I AUTORICI

Saša Gavrić (1984) je aktivista, zagovarač i ekspert koji radi u oblasti ljudskih prava, rodne ravnopravnost i demokratskog upravljanja. Završio je studij političkih i upravnih nauka u Konstanzu (Njemačka) 2007. godine, kada započinje i svoju profesionalnu karijeru u oblasti kulturne diplomatije, radeći za Goethe-Institut u Sarajevu. Paralelno uz svoj prvi poslovni angažman, Saša u Sarajevu završava postdiplomski studij iz međunarodnih odnosa i diplomatije na Fakultetu političkih nauka. Kao jedan od osnivača, od 2011. rukovodi Sarajevskim otvorenim centrom, organizacijom koja će postati jedna od centralnih organizacija civilnog društva u BiH, naročito u oblasti zagovaranja, ljudskih prava, suzbijanja diskriminacije, rodne ravnopravnosti i prava LGBTI osoba. 2016. godine napušta BiH, radeći za misiju Organizacije za sigurnost i saradnju u Evropi (OSCE) na Kosovu, a zatim i u Sjevernoj Makedoniji. Od jula 2020. radi kao ekspert za rodnu ravnopravnost u OSCE-ovoj Kancelariji za demokratske institucije i ljudska prava (ODIHR) u Varšavi. U okviru svoje karijere saradivao je sa agencijama Ujedinjenih nacija, njemačkim i američkim političkim fondacijama i evropskim krovnim organizacijama civilnog društva, kao što je Evropski ženski lobi, a stekao je značajno novinarsko i publicističko iskustvo, objavivši više od 50 knjiga i naučnih članaka, u svojstvu autora, koautora, istraživača ili priređivača/kopriređivača. Profesionalno i istraživački zanimaju ga politički sistemi Zapadnog Balkana, institucionalni mehanizmi za unapređenje ljudskih prava i rodne ravnopravnosti, urođnjavanje javnih politika, rodna ravnopravnost i politička participacija, kao i mehanizmi, aktivizam i politike LGBTI ljudskih prava.

Jasmina Čaušević (1976) diplomirala je književnost i jezik na Filološkom fakultetu u Beogradu, a naučni stepen magistricе društvenih nauka iz oblasti rodniх studija stekla na Univerzitetu u Sarajevu 2008. godine. Prije dvadeset godina je otkrila, zahvaljujući beogradskoj lezbejskoj organizaciji Labris, kao i teoretičarki i pjesnikinji Dubravki Đurić, feminističku epistemologiju i književnu kritiku, te kvir literaturu. Uredila je, bila autorica ili je radila u koautorstvu na brojnim studijama i istraživanjima, od kojih je posebno ponosna na “Načine za prevladavanje diskriminacije u jeziku u obrazovanju, medijima i pravnim dokumentima” sa Sandrom Zlotrg (2011, Sarajevo: Udruženje za jezik i kulturu Lingvisti i CIPS Univerziteta u Sarajevu). Sa Sašom Gavrić priredila “Pojmovnik LGBT kulture” (2012. Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Heinrich Boell). Priredila “Zabilježene. Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku” (2014, Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Cure). Drži predavanja i radionice o temama vezanim za rodnu ravnopravnost i široko polje feminizma i kvir studija. Posljednjih pet godina bila koordinatorica akademsko-aktivističkog obrazovnog programa Feministička škola Žarana Papić, pri Sarajevskom otvorenom centru. U fokusu zanimanja su joj historija, kultura i prava žena i LGBTIQ osoba, kao i feministička lingvistika.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

342.726:613.885(497-15)(091)

GAVRIĆ, Saša

Od demedikalizacije do istospolnih brakova : novija istorija
homoseksualnosti i transrodnosti Zapadnog Balkana / Saša Gavrić,
Jasmina Čaušević. - Sarajevo ; Zagreb : Buybook, 2020. - 180 str. ; 20 cm

O autoru i autorici: str. [179]-180. - Bibliografija uz svako poglavlje ;
bibliografske bilješke uz tekst.

ISBN 978-9958-30-537-5 (Buybook, Sarajevo)

1. Čaušević, Jasmina

COBISS.BH-ID 41523206

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice
u Zagrebu pod brojem 001082715.

ISBN 978-953-8226-62-5

Svjetska zdravstvena organizacija uklonila je 17. maja 1990. godine homoseksualnost sa liste bolesti i mentalnih poremećaja. Ova istorijska činjenica inspirisala je Sašu Gavrića i Jasminu Čaušević da na jednom mjestu ponude pregled razvoja savremene istorije homoseksualnosti i transrodnosti u prethodnih trideset godina na Zapadnom Balkanu. Šta je sve uticalo na demedikalizaciju i dekriminalizaciju homoseksualnosti u državama regije? Kako se organizovao LGBTI aktivizam u ovom periodu? Kako je jačala pravna zaštita i koje oblasti je obuhvatala? Na koji način su procesi demokratizacije i evropeizacije Zapadnog Balkana uticali na živote LGBTI osoba? Ovo su samo neka od pitanja na koja ova knjiga pruža odgovore.

9789958305375

9789538226625

50,00 kn